

Women's Studies, Institute for Humanities and Cultural Studies (IHCS)

Quarterly Journal, Vol. 16, No. 2, Summer 2025, 1-37

<https://www.doi.org/10.30465/ws.2025.50409.4259>

Investigating the Process of Development and Institutionalization of Women's Social Participation in the Prophetic Era

Akram Borjian^{*}, Mohammad Eshaqi^{**}

Maryam Mohajery^{***}

Abstract

The primary aim of this research is to explore and elucidate the process of institutionalizing women's social participation based on the Prophetic tradition. Examining this institutionalization process, regardless of varying definitions, requires attention to three fundamental components: the current situation, the ideal state, and the principles and methods for transitioning between these states. To differentiate the Prophet's actions according to these components, we analyze his conduct both as a ruler and as an interpreter of divine revelation. Consequently, we assume that the Prophet's governance relates to practical institutionalization processes, while his efforts to explain revelation reflect institutionalization at the theoretical level. Findings from this study indicate that the Holy Prophet of Islam established principles and methods that ensured the stability and acceptance of desirable norms and behaviors concerning women, fundamentally departing from pre-Islamic views on women. This approach fostered women's social participation within the bounds of ethical and behavioral propriety. This research employs a descriptive-analytical-historical method.

^{*} Phd candidate in Jurisprudence and Islamic Law, University of Tehran (Corresponding Author),
akram.borjian@gmail.com, ID: 0009-0007-8620-4205

^{**} Associate Professor of Jurisprudence and Fundamentals of Law, University of Tehran, Tehran, Iran,
m.eshaghi.a@ut.ac.ir

^{***} Assistant Professor of Family Studies, University of Tehran, Tehran, Iran, mohajerylaw@gmail.com

Date received: 07/11/2024, Date of acceptance: 12/04/2025

Keywords: institutionalization, women’s social participation, Prophetic era, gender justice, institutionalization principles and methods.

Introduction

This study examines the model and process of institutionalizing women’s social participation by analyzing the actions, teachings, and governance of the Prophet Muhammad during the formative period of the Islamic community. The Prophetic era holds a unique dual significance: the Prophet served not only as the conveyor of divine revelation but also as the architect of a new socio-moral order, functioning as “Uswatun Hasana” (an exemplary model) whose conduct provides a living framework for the emerging Muslim society. This research highlights how the Prophet’s approach toward women differed fundamentally from dominant pre-Islamic norms and how he cultivated an organized, ethically grounded structure that enabled women’s inclusion in public life. While many previous studies portray Islam’s view of the pre-Islamic era as wholly negative, this research shows a more nuanced engagement, demonstrating that the Prophet neither dismissed all existing customs nor accepted them uncritically. Instead, he selectively transformed, purified, or reinforced them based on moral and social considerations. The introduction also underscores the broader civilizational scope of the Prophet’s reforms: they were gradual, pedagogical, and community-oriented, integrating spiritual, legal, and social dimensions to create lasting institutional change.

Materials & Methods

This study employs a descriptive-analytical-historical methodology, allowing concurrent investigation of several domains: the socio-cultural status of women in pre-Islamic Arabia, the Prophet’s verbal teachings and interpretive guidance, and his practical measures as a political leader and community organizer. To clarify the theoretical and applied dimensions of institutionalization, the Prophet’s conduct is analyzed through his dual roles: (1) as the interpreter of revelation, responsible for articulating the doctrinal and ethical foundations of women’s rights and responsibilities; and (2) as a ruler and statesman, tasked with constructing institutions, regulating public conduct, adjudicating disputes, and shaping communal norms. This conceptual distinction facilitates a more precise understanding of which prophetic directives represent universal legal-ethical principles and which pertain to contextual governance. The study draws on primary Islamic sources—including

3 Abstract

early historiographical works, Hadith compilations, and Qur’anic exegesis—while incorporating insights from contemporary scholarship to ensure analytical rigor and methodological triangulation. This integrated approach enables a balanced reconstruction of both the normative framework established by the Prophet and the practical mechanisms through which women’s participation was structurally embedded in the early Muslim community.

Discussion & Result

Findings reveal that the Prophet’s model of institutionalization was built on the dual processes of transforming harmful norms and reinforcing beneficial or neutral cultural practices. The Prophet openly challenged customs rooted in misogyny, injustice, and idolatrous belief systems while adopting a reformative, gradualist approach toward practices that could be ethically redirected. His leadership demonstrates that institutional change was neither merely theoretical nor solely administrative; rather, it emerged from coordinated moral instruction, practical opportunities for social engagement, and the establishment of communal expectations. Women in the Prophetic era participated meaningfully across political, social, and economic domains. Their involvement included public consultation, participation in the bay’a (pledge of allegiance), independent economic transactions, provision of social and charitable services, and engagement in communal responsibilities such as nursing, arbitration, and community assistance. The Prophet’s approach emphasized individual capability and ethical boundaries rather than restrictive cultural norms, thereby broadening the scope for women’s agency within a principled framework. The guiding principles of institutionalization during this period included the preservation of human dignity, rejection of discriminatory customs, cultivation of ethical social relations, differentiation between immutable principles and adaptable practices, and reliance on progressive education, consultation, and public participation as tools of social transformation. These findings demonstrate that the Prophet’s governance effectively blended moral authority with institutional design, ensuring that women’s participation became entrenched in both the normative and structural fabric of the community.

Conclusion

The Prophet’s strategies for institutionalizing women’s social participation were characterized by deliberate planning, commitment to core moral values, pragmatic

flexibility in secondary matters, and continuous moral and communal education. His methods included public awareness-building, establishment of exemplary models, provision of real opportunities for engagement, encouragement of ethical conduct, and targeted legislation when needed to safeguard justice and social order. These strategies ensured the durability of women's participation even when deviations occurred, emphasizing refinement of institutions rather than restriction of rights. The study concludes that in the Prophetic model, women's participation is not merely permitted but, in many cases, constitutes a collective social responsibility integral to advancing a just, dynamic, and spiritually grounded society. The Prophet's model thus offers contemporary relevance, demonstrating how ethical governance, cultural sensitivity, and gradual institutional development can foster inclusive, sustainable forms of social participation.

Bibliography

Quran Karim

Abu al-Faraj al-Isfahani (n. d.). *Al-Aghani*, vols. 1, 14 & 17. Beirut: Dar Ihya' al-Turath al-'Arabi. [in Arabic]

Ahmadi, Seyed Mahdi & Seyedeh Roghayeh Seyedi Jarbandi (2011). "Social Participation of Women from the Perspective of the Qur'an, Sunnah, and Islamic Jurisprudence". *Journal of Women's Sociology*, no. 1: 141–159. [in Persian]

Al-Dhahabi, Muhammad b. Ahmad (1407 AH). *Tarikh al-Islam*, ed. 'Umar 'Abd al-Salam Tadmuri, vol. 2. Beirut: Dar al-Kitab al-'Arabi. [in Arabic]

Ali, Jawad (1422 AH). *Al-Mufasssal fi Tarikh al-'Arab Qabl al-Islam*, vol. 9. Beirut: Dar al-Saqi. [in Arabic]

Allamah Tabataba'i, Seyed Muhammad Husayn (1995). *Tafsir al-Mizan*, trans. Seyed Muhammad Baqir Mousavi Hamedani, vols. 2, 4 & 19. Qom: Society of Seminary Teachers of Qom. [in Persian]

Al-Sharif al-Radi, Muhammad b. Husayn (2009). *Nahj al-Balagha*, trans. Husayn Ansarian. Qom: Dar al-'Irfan. [in Persian]

Al-'Asqalani, Ibn Hajar Ahmad b. 'Ali (1412 AH). *Al-Isabah fi Tamyiz al-Sahabah*, ed. 'Ali Muhammad Bijawi, vols. 2, 3 & 8. Beirut: Dar al-Jabal. [in Arabic]

Al-'Asqalani, Ibn Hajar Ahmad b. 'Ali (1415 AH). *Fath al-Bari*, vol. 1. Beirut: Dar al-Ma'rifah. [in Arabic]

Al-Buhturi, Walid b. 'Ubayd (1423 AH). *Al-Hamasah*, ed. Nabil Tarifi. Beirut: Dar Sadir. [in Arabic]

Al-Bukhari al-Ju'fi, Muhammad b. Isma'il (1414 AH). *Sahih al-Bukhari*, vols. 1, 2 & 3. Beirut: Dar Ibn Kathir. [in Arabic]

5 Abstract

- Al-Halabi, 'Ali b. Ibrahim (1400 AH). *Sirah Halabiyah*, vol. 3. Beirut: Dar al-Ma'rifah. [in Arabic]
- Al-Haythami, Nur al-Din (1408 AH). *Majma' al-Zawa'id*, vols. 4 & 5. Beirut: Dar al-Kutub al-'Ilmiyyah. [in Arabic]
- Al-Kulayni, Muhammad b. Ya'qub (1984). *Al-Kafi*, ed. 'Ali Akbar Ghafari, vols. 5 & 7. Tehran: Dar al-Kutub al-Islamiyyah. [in Arabic]
- Al-Maydānī, Ahmad b. Muhammad (1422 AH). *Majma' al-Amthal*, ed. Jan 'Abdullah Tuma, vol. 2. Beirut: Dar Sadir. [in Arabic]
- Al-Qushayri al-Nishaburi, Muslim b. Hajjaj (1374 AH). *Sahih Muslim*, vol. 6. Beirut: Dar Ihya' al-Turath al-'Arabi. [in Arabic]
- Al-Tabarani, Sulayman b. Ahmad (n. d.). *Al-Mu'jam al-Kabir*, ed. Hamdi 'Abd al-Majid, vols. 10, 11, 19 & 24. Beirut: Dar Ihya' al-Turath al-'Arabi. [in Arabic]
- Al-Tabari, Muhammad b. Jarir (1403 AH). *Tarikh al-Umam wa al-Muluk*, ed. Abu al-Fadl Ibrahim, vols. 2 & 3. Beirut: Rawa'i' al-Turath al-'Arabi. [in Arabic]
- Al-Tusi, Muhammad b. Hasan (1986). *Tahdhib al-Ahkam*, vol. 3. Tehran: Dar al-Kutub al-Islamiyyah. [in Arabic]
- Al-Tusi, Muhammad b. Hasan (1400 AH). *Al-Nihayah fi Mujarrad al-Fiqh wa al-Fatawa*, vol. 8. Beirut: Dar al-Kitab al-'Arabi. [in Arabic]
- Al-Waqidi, Muhammad b. Sa'd (1995). *Al-Tabaqat*, trans. Mohammad Mahdavi Damghani, vols. 1 & 2. Tehran: Farhang va Andisheh. [in Persian]
- Al-Y'qubi, Ahmad b. Ya'qub (1994). *Tarikh al-Ya'qubi*, vols. 1 & 2. Qom: al-Sharif al-Radi Publications. [in Arabic]
- Biro, Alain (1987). *Dictionary of Social Sciences*, trans. Baqer Saroukhani. Tehran: Keyhan Publications. [in Persian]
- Bustani, Karam (1964 CE). *Al-Nisa' al-'Arabiyyat*. Beirut: Dar Sadir. [in Arabic]
- Fayyaz, Muhammad Ishaq (2013). *The Status of Women in the Islamic Political System*, trans. Sarwar Danish. Kabul: Secretariat of Ayatollah Fayyaz Congress. [in Persian]
- Hesami, Fazel & Roya Bagheri (2018). "The Prophet's (PBUH) Social Interaction with Women in Medina". *Islam and Social Studies Journal*, no. 21: 116–139. [in Persian]
- Ibn Abi-Jumhur, Muhammad b. Zayn al-Din (1403 AH). *'Awali al-La'ali al-'Aziziyah fi al-Ahadith al-Diniyyah*, ed. Muftaba al-'Iraqi, vol. 1. Qom: Matba'at Sayyid al-Shuhada. [in Arabic]
- Ibn al-Athir, 'Ali b. Muhammad (1408 AH). *Al-Kamil fi al-Tarikh*, ed. Maktab al-Turath, vol. 1. Beirut: Dar Ihya' al-Turath al-'Arabi. [in Arabic]
- Ibn al-Athir, 'Ali b. Muhammad (1970 CE). *Usd al-Ghabah fi Ma'rifat al-Sahabah*, eds. Muhammad Ibrahim, Muhammad Ahmad 'Ashur, & Mahmud 'Abd al-Wahhab Fayid, vols. 5 & 7. Cairo: Dar al-Sha'b. [in Arabic]
- Ibn al-Sa'd (Muhammad) (n.d.). *Al-Tabaqat al-Kubra*, vol. 8. Beirut: Dar Sadir. [in Arabic]

- Ibn Hazm, ‘Ali b. Ahmad (n.d.). *Al-Muhalla*, vols. 3 & 5. Beirut: Dar al-Fikr. [in Arabic]
- Ibn Hisham, ‘Abd al-Malik (n.d.). *Al-Sirah al-Nabawiyah*, eds. Ibrahim Abyari, Mustafa Saqqa & ‘Abd al-Hafiz Shalabi, vols. 1, 2 & 4. Beirut: Dar Ihya’ al-Turath al-‘Arabi. [in Arabic]
- Ibn Kathir, Isma‘il b. ‘Umar (1413 AH). *Tafsir al-Qur’an al-Karim*, ed. ‘Abd al-Rahman al-Mur‘ashli, vol. 3. Beirut: Dar al-Ma‘rifah. [in Arabic]
- Ibn Khaldun, ‘Abd al-Rahman b. Muhammad (1999 CE). *Tarikh Ibn Khaldun*, vol. 2. Beirut: Dar al-Fikr. [in Arabic]
- Ibn Manzur, Muhammad b. Mukarram (1408 AH). *Lisan al-‘Arab*, ed. ‘Ali Shiri, vol. 17. Beirut: Dar Ihya’ al-Turath al-‘Arabi. [in Arabic]
- Ibn Sa‘d, Muhammad (n.d.). *Al-Tabaqat al-Kubra*, vol. 8. Beirut: Dar Sadir. [in Arabic]
- Ibn Tayfur, Ahmad b. Abi Tahir (1413 AH). *Balaghat al-Nisa’*. Qom: al-Sharif al-Radi. [in Arabic]
- Jalali Kondori, Soheila (2005). “Etiquette of Women’s Social Participation in Islam”. *Journal of Qur’an and Hadith Studies*, no. 4: 65–98. [in Persian]
- Javadi Amoli, Abdullah (2002). *Woman in the Mirror of Majesty and Beauty*. Qom: Esra Publications. [in Persian]
- Javadi Amoli, Abdullah (2009). *Tafsir Tasnim*, vol. 17. Qom: Esra Publications. [in Persian]
- Kashani, Fathallah (1423 AH). *Zubdat al-Tafasir*, vol. 7. Qom: Bonyad Ma‘arif Islami. [in Arabic]
- Majlisi, Muhammad Baqir (1403 AH). *Bihar al-Anwar*, vols. 16, 17 & 43. Beirut: Dar Ihya’ al-Turath al-‘Arabi. [in Arabic]
- Meyer, J. W. & B. Rowan (1977), “Institutionalized Organizations: Formal Structure as Myth and Ceremony”, *American Journal of Sociology*, No. 83: 340-363.
- Mirkhani, ‘Izzat al-Sadat (2019). *History of the Evolution of Women’s Rights in Islam*, vol. 1. Tehran: Imam Sadiq University Press. [in Persian]
- Motahhari, Morteza (2006). *The Prophetic Biography from the Perspective of Martyr Motahhari*, ed. Hasan Ardeshtari Lajimi. Qom: Islamic Research Center of IRIB. [in Persian]
- Mudarrisi, Muhammad Taqi (1419 AH). *Min Huda al-Qur’an*, vol. 10. Tehran: Dar Muhibbi al-Husayn. [in Arabic]
- Niazi, Mohsen (2007). *Sociology of Participation*. Tehran: Nazdik Press. [in Persian]
- Qolipour, Arian (2005). *Institutions and Organizations (Institutional Ecology of Organizations)*. Qom: University of Qom Press. [in Persian]
- Scott, W. R. (1987), “The Adolescence of Institutional Theory”, *Administrative Science Quarterly*, No. 32: 493-511.
- Sha‘banpour, Mohammad & Zahra Besharati (2015). “Qur’anic Components of Jahiliyyah Culture and Their Manifestations in Modern Societies”. *Journal of Islamic Culture and Civilization History*, no. 19: 7–28. [in Persian]
- Shartuni, Sa‘id (1416 AH). *Aqrab al-Mawarid fi Fushat al-‘Arabiyyah wa al-Shawarid*, vol. 1. Tehran: Munazzamat al-Awqaf wa al-Shu‘un al-Khayriyyah. [in Arabic]

7 Abstract

- Shaykh al-Mufid (al-'Ukbari al-Baghdadi), Muhammad b. Muhammad al-Nu'man (1413 AH). *Ahkam al-Nisa'*, vol. 1. Qom: World Congress of Shaykh al-Mufid. [in Arabic]
- Shaykh al-Saduq, Muhammad b. 'Ali (n.d.). *Man la Yahduruhu al-Faqih*, ed. 'Ali Akbar Ghafari, vol. 1. Qom: Mu'assasat al-Nashr al-Islami. [in Arabic]
- Tabrisi, Fadl b. Hasan (1418 AH). *Ma'jam al-Bayan fi Tafsir al-Qur'an*, ed. Ibrahim Shams al-Din, vols. 1, 4 & 5. Beirut: Dar al-Kutub al-'Ilmiyyah. [in Arabic]
- Tabrisi, Hasan b. Fadl (1986). *Makarem al-Akhlaq*, trans. Ebrahim Mirbagheri, vol. 1. Tehran: Farahani Press. [in Persian]
- Vosoughi, Vahid, Ali Rezaeian, Valiollah Naqipourfar & Mohammad Taqi Norouzi Farani (2018). "The Nature and Concept of Institutionalization from the Perspective of the Qur'an". *Islam and Management Studies Journal*, no. 17: 61–82. [in Persian]

بررسی فرآیند توسعه و نهادینه‌سازی مشارکت اجتماعی زنان در عصر نبوی

اکرم برجیان*

محمد اسحاقی**، مریم مهاجری***

چکیده

هدف اصلی پژوهش حاضر، بررسی و تبیین فرآیند نهادینه‌سازی مشارکت اجتماعی زنان براساس سنت نبوی (صلی‌الله‌علیه‌وآله) است. بررسی فرآیند نهادینه‌سازی، صرف‌نظر از تفاوت‌هایی که در تعریف آن به چشم می‌خورد، مستلزم توجه به سه رکن وضعیت موجود، وضعیت مطلوب و اصول و روش‌های گذار میان این دو وضعیت است. به منظور تفکیک اقدامات رسول اکرم (صلی‌الله‌علیه‌وآله) نسبت به سه رکن مذکور، میان عمل و سیره پیامبر در مقام حکومت و در مقام تبیین وحی تمایز قائل شده‌ایم. بدین ترتیب، مقام حکومت پیامبر (صلی‌الله‌علیه‌وآله) را ناظر بر فرآیندهای نهادینه‌سازی در بعد عمل فرض کرده‌ایم و نهادینه‌سازی در بعد نظر را با تلاش پیامبر (صلی‌الله‌علیه‌وآله) در جهت تبیین وحی مرتبط دانسته‌ایم. نتایج این پژوهش حاکی از آن است که پیامبر عظیم‌الشان اسلام (صلی‌الله‌علیه‌وآله) اصول و روش‌هایی را به منظور تضمین ثبات و استقرار هنجارها و رفتارهای مطلوب با زنان گسستی اساسی با نوع نگاه به زنان در عصر جاهلیت رقم می‌زند که از نتایج آن مشارکت زنان در جامعه ضمن رعایت شئون اخلاقی و رفتاری است. در این پژوهش از روش توصیفی-تحلیلی-تاریخی بهره گرفته شده است.

* دانشجوی دکتری فقه و مبانی حقوق اسلامی، دانشگاه تهران، تهران، ایران (نویسنده مسئول)،

akram.borjian@gmail.com، ۰۰۰۹-۰۰۰۷-۸۶۲۰-۴۲۰۵

** دانشیار فقه و مبانی حقوق، دانشگاه تهران، تهران، ایران، m.eshaghi.a@ut.ac.ir

*** استادیار مطالعات خانواده، دانشگاه تهران، تهران، ایران، mohajerylaw@gmail.com

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۸/۱۷، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۱/۲۳

کلیدواژه‌ها: نهادینه‌سازی، مشارکت اجتماعی زنان، عصر نبوی، عدالت جنسیتی، اصول و روش‌های نهادینه‌سازی.

۱. مقدمه

در این پژوهش که هدف آن، بررسی فرآیند نهادینه‌سازی حقوق اجتماعی زنان در امر مشارکت است؛ چگونگی مواجهه و تعامل اسلام در عصر نبوی (صلی‌الله‌علیه‌وآله) با مشارکت زنان و شاخصه‌های فرآیند شکل‌گیری و نهادینه‌سازی مشارکت ایشان در اجتماع مورد توجه قرار می‌گیرد. علت تأکید بر عصر نبوی (صلی‌الله‌علیه‌وآله) آن است که رسول اکرم (صلی‌الله‌علیه‌وآله) در زمان رسالت خود، هم به تبیین دستورات الهی پرداخته‌اند، هم وظیفه پیاده‌سازی آنها و ساخت فرهنگ اسلامی را بر عهده داشته و به تعبیر قرآن، اسوه حسنه توصیف می‌شود؛ به علاوه ایشان (صلی‌الله‌علیه‌وآله) دارای حکومت ظاهری نیز بوده‌اند و بدین ترتیب، پژوهش حاضر، با روش توصیفی-تحلیلی-تاریخی بر عصر نبوی (صلی‌الله‌علیه‌وآله) متمرکز است.

در این راستا، پیش از بررسی فرآیندها نهادینه‌سازی در سنت نبوی، ابتدا به جلوه‌ها و ابعاد مشارکت اجتماعی زنان در عصر نبوی می‌پردازیم و رویکرد رسول اکرم (صلی‌الله‌علیه‌وآله) در مواجهه با جامعه جاهلیت را به مثابه چگونگی مواجهه با وضعیت موجود و مبانی هنجاری و رفتاری مشارکت زنان در اجتماع را به مثابه وضعیت مطلوب در نظر می‌گیریم. اهمیت این مسئله بدان جهت است که اولاً مشخص شود مواضع و مواجهه حضرت (صلی‌الله‌علیه‌وآله) نسبت به عصر جاهلیت که بسیار مورد نکوهش بوده، چگونه است. ثانیاً به نظر می‌رسد که فقها بیشتر با تکیه بر دسته‌ای از احادیث و خوانش‌های غالب در میان فقها و توجه کمتر به سنت رسول اکرم (صلی‌الله‌علیه‌وآله)، احکام اسلام را بیشتر بر استحباب پرده‌پوشی زنان و حتی محدودیت حضور آنها در اجتماع جز در موارد ضرورت حمل کرده‌اند. این مهم، خود مبین اهمیت زائدالوصف بررسی گستره مشارکت اجتماعی زنان و فرآیندهای نهادینه‌سازی آن در عصر نبوی (صلی‌الله‌علیه‌وآله) است.

این در حالی است که به نظر می‌رسد بیشتر پژوهش‌های پیشین، با بهره‌گیری از آیات و روایات، نگاه اسلام در خصوص عصر جاهلیت و همه عناصر آن را منفی و نکوهیده معرفی نموده‌اند. چنین موضعی، نقایصی را به همراه دارد؛ چراکه ممکن است بدست آوردن احکام اسلامی و ترسیم مطلوب‌های نظام اسلامی را بتوان فارغ از شرایط موجود در

بررسی فرآیند توسعه و نهادینه‌سازی مشارکت ... (اکرم برجیان و دیگران) ۱۱

زمان ظهور اسلام مطالعه نمود؛ اما در مسائل اجتماعی، تنها ترسیم مطلوب‌ها کفایت نمی‌کند و برای نهادینه‌سازی و ایجاد بسترهای تحقق آن، چگونگی این امر نیز بسیار حائز اهمیت است و ارتباط تنگاتنگی با شرایط و وضعیت موجود در عصر ظهور اسلام دارد.

پژوهش‌هایی که در ساحت موضوع مقاله انجام شده است را می‌توان به سه قسم تقسیم نمود: قسم اول پژوهش‌هایی که به گستره و ابعاد مشارکت اجتماعی زنان پرداخته‌اند. از جمله احمدی و سیدی جربندی (۱۳۹۰)، در مقاله‌ای با عنوان «مشارکت اجتماعی زنان از دیدگاه کتاب، سنت و فقه اسلامی» به آداب حضور و مشارکت اجتماعی از منظر اسلام و بویژه زنان پرداخته‌اند. قسم دوم، پژوهش‌های مربوط به نهادینه‌سازی از منظر اسلام است؛ برای نمونه، پژوهش وثوقی و همکاران (۱۴۰۱) تحت عنوان «الزامات نهادینه‌سازی فرهنگ از منظر قرآن» که نشان داده‌اند قرآن کریم، نسبت به امر نهادینه‌سازی ملاحظات بسیار مهمی را مورد تأکید قرار داده که وجه تمایز نهادینه‌سازی در اندیشه اسلامی و علوم غربی به شمار می‌رود. در پژوهش حاضر نیز از نتایج مذکور بهره گرفته شده. قسم سوم نیز، عموماً شامل رویکردهای فقهی-حقوقی به منابع و مبانی مشارکت اجتماعی زنان است؛ از جمله، هاشمی (۱۳۹۵) که در رساله دکتری خود با عنوان «بررسی سیر تحول، مبانی و مستندات حقوق سیاسی-اجتماعی زنان در اندیشه‌های فقهی معاصر» بر ماهیت سیاسی و دینی مشارکت زنان تأکید نموده است و سیر تحول دیدگاه فقها را مورد بررسی قرار داده و نتیجه‌گیری کرده است که برآیند سیر تحول این اندیشه‌ها، سندی قابل قبول برای تدوین حقوق مشارکت زنان است. اما در این میان شمار پژوهش‌هایی که به مسئله مشارکت اجتماعی زنان در منابع و مبانی دینی مانند سنت عملی رسول اکرم (صلی‌الله‌علیه‌وآله) که نسبت به منابع دیگر، نتایج متفاوت و چالش‌برانگیزی به دنبال داشته و بعضاً مورد غفلت قرار گرفته است، بسیار کمتر از انتظار می‌باشد؛ همچنین، ضرورت نهادینه‌سازی امر مشارکت اجتماعی زنان نیز، موضوعی است که مورد توجه قرار نگرفته و بیشتر دامنه مشارکت اجتماعی محل بحث بوده است؛ حال آنکه شاید مهم‌ترین مسئله و خلأ در این خصوص، نهادینه‌سازی مشارکت زنان باشد.

۲. مفهوم و الگوهای نهادینه‌سازی

نهادینه‌سازی را تدارک و فراهم کردن زمینه‌هایی که موجب پایداری، ثبات، تداوم و فراگیر شدن رفتارهای مطلوب می‌شود (قلی‌پور ۱۳۸۴: ۲۳) تعریف کرده‌اند که مستلزم فرایندهای

اجتماعی است. این فرآیندها به شکل انواع تعهدات و یا واقعیت‌هایی در قالب اعمال (رفتار) و اندیشه (هنجار) در پایه نظام اجتماعی، محقق می‌شوند (Mayer & Rowan 1977: 341). بنابر تعریفی دیگر، نهاد اجتماعی یک سیستم نسبتاً با دوام از هنجارها و رفتارهای اجتماعی سازمان‌یافته در جامعه قلمداد می‌شود که در زمینه‌های مختلف در درون سیستم اجتماعی (جامعه، سیاست، اقتصاد و ...) مطابق آنها عمل می‌شود. بر این اساس، نهادهای سازی از یک سوء بوسیله هنجارها و نظام‌های نمادین و از دیگر سوی، بواسطه نظام‌های رفتاری شناخته می‌شود. همچنین یکی از ویژگی‌ها و مشخصه‌های آنها، مقرون بودن به تداوم و ثبات است (Scott 1987: 499).

با توجه به این تعاریف، می‌توان گفت که در نهادهای سازی سه رکن وضعیت موجود، وضعیت مطلوب و فرآیندهایی که منجر به نهادهای سازی می‌شود به خوبی قابل تفکیک است. مفهوم نهادهای سازی، در قرآن کریم نیز مورد توجه قرار گرفته و پژوهشگرانی با استفاده از روش‌های کیفی آماری و مراجعه به خبرگان و علماء دینی، قائل به تناظر مفهوم نهادهای سازی با واژه «تثبیت» شده‌اند. برخی از محققین، نهادهای سازی از منظر قرآن را سلسله فرآیندهایی دانسته‌اند که دارای طیف‌بندی و به شکل پیوستارگونه است که می‌تواند مثبت (متعالی) و یا منفی (منحط) باشد. جهت اعتلای آن برای کسانی که در صدد تثبیت ایمان و جهت انحطاط آن بر کسانی است که در صدد تثبیت کفر هستند (وثوقی و دیگران ۱۳۹۷: ۱۶۱). طبیعتاً در بحث نهادهای سازی مشارکت اجتماعی زنان، با محوریت مبانی دینی و با تأکید بر عصر نبوی، به این معنا توجه ویژه می‌شود و می‌بایست معیار هنجارها، ارزش‌ها و رفتارهای مطلوب با توجه به مبانی اسلامی استخراج و هدف‌گذاری گردد. اما پیش از ورود به بحث، لازم است به لحاظ تاریخی، ابعاد و گستره مشارکت اجتماعی زنان در عصر نبوی (صلی‌الله‌علیه‌وآله) را مشتمل بر زمان جاهلیت و در حکومت ایشان (صلی‌الله‌علیه‌وآله) پس از بعثت، مورد بررسی قرار دهیم.

۳. ابعاد و گستره مشارکت اجتماعی زنان در عصر نبوی (صلی‌الله‌علیه‌وآله)

این بخش از پژوهش به بررسی چهار بعد اصلی مشارکت اجتماعی زنان در عصر پیامبر (صلی‌الله‌علیه‌وآله) پرداخته است:

۱.۳ مشارکت سیاسی

از مهم‌ترین مصادیق مشارکت سیاسی، در عصر نبوی که بعضاً در عصر جاهلیت نیز گزارشاتی از موارد مشابه وجود دارد؛ می‌توان به موارد ذیل اشاره نمود:

- حضور زنان در بیعت‌ها؛ بیعت در صدر اسلام، به عنوان نماد مهمی از مشارکت اجتماعی سیاسی مطرح بود (ابن‌خلدون ۱۹۹۹م: ج ۲، ۶۰۸) که البته بیشتر به مردان اختصاص داشت؛ با این حال، در برخی بیعت‌ها از جمله «حلف‌الاحابیش»، «حلف‌الطیبین» و «حلف‌الفصول» نام معدودی از زنان ذکر شده که در این بیعت‌ها مشارکت داشتند (یعقوبی ۱۳۷۳: ج ۱، ۲۴۱) و این امر چنان نادر بود که به‌عنوان مثال حضور در حلف‌الفصول، افتخار و امتیازی برای زنان به‌شمار می‌رفت (همان: ج ۲، ۱۷). پس از ظهور اسلام نیز، حضور زنان در بیعت‌ها گزارش شده است؛ با این تفاوت که در بسیاری از این بیعت‌ها اساساً حضور زنان به رسمیت شناخته می‌شد؛ تا جایی که یکی از این بیعت‌ها به زنان انصار اختصاص یافت و آنان را به اصول دینی و اجتماعی متعهد ساخت (ممتحنه، ۱۲)؛ مفسران و صاحب‌نظران، معتقدند که حضور زنان در این بیعت‌ها کارکرد اجتماعی بسیار مهمی داشت (علامه طباطبایی ۱۳۷۴: ج ۱۹، ۴۱۱). ایشان بویژه با تأکید بر لفظ «و لایعصیتک فی معروف» که بجای نهی از معصیت خداوند، معصیت رسول‌گرامی اسلام (صلی‌الله‌علیه‌وآله) مورد نهی قرار گرفته، این عبارت را دال بر ضرورت رعایت معروف‌های اجتماعی - علاوه بر معروف‌های شرعی - دانسته‌اند (همان، ۴۱۱-۴۱۲) و بر این باورند که این اقدامات، حاکی از محول کردن نقش‌های اجتماعی به زنان است (ابن‌خلدون ۱۹۹۹م: ج ۲، ۶۰۸؛ حلبی، ۱۴۰۰ق: ۴۷-۴۸).

- میزبانی و رایزنی در روابط خارجی؛ از باب نمونه، «رمله بنت حارث» به عنوان میزبان و رایزن پیامبر (صلی‌الله‌علیه‌وآله)، نمایندگان خارجی را در خانه خود میزبانی می‌کرد (ابن‌کثیر ۱۴۱۳: ج ۴، ۱۷۸؛ ابن‌اثیر ۱۹۷۰م: ج ۵، ۴۵۷). درک اهمیت این اقدامات نیازمند تأکید بر چارچوب اجتماعی آن روزگار است. علاوه‌برآن، دعوت از سران کشورها و مناطق به منظور ترویج و تبلیغ اسلام، یکی از مهم‌ترین اقدامات رسول اکرم (صلی‌الله‌علیه‌وآله) پس از تشکیل حکومت به‌شمار می‌رفت. بنابراین، حضور یک زن در مقام میزبانی و تدارکات دیدارهای سیاسی رسول اکرم (صلی‌الله‌علیه‌وآله)، بدون شک،

نشان از اهمیت مشارکت سیاسی زنان و اعتماد حضرت (صلی‌الله‌علیه‌وآله) به تدبیر امور مهم توسط ایشان دارد.

- نفوذ رأی در امور اجتماعی-سیاسی (ابن‌اثیر ۱۴۰۷: ج ۱، ۵۸۶)

- همراهی زنان در هجرت و عمومیت خطاب آیات هجرت (نساء: ۹۷) ^۲

- نگهداری اسرا (ابن‌اثیر ۱۹۷۰م: ج ۵، ۴۵۷)

- نقش زنان در اعطای امان و پناه‌دادن (ابن‌هشام (بی‌تا): ج ۴، ۵۳)

پرواضح است که به‌عهدہ گرفتن مسئولیت‌های اجتماعی سیاسی، مستلزم حضور و مشارکت زنان در اجتماع بوده است؛ در غیر این صورت، بالطبع قادر به انجام امور محوله نبودند؛ بر این اساس، می‌توان گفت مشارکت زنان بعضاً به مثابه ضرورتی اجتماعی تلقی می‌گردد و در حکومت اسلامی به رهبری رسول اکرم (صلی‌الله‌علیه‌وآله)، شاهد انواع مشارکت‌های سیاسی زنان، بلکه تعالی آنها نسبت به عصر جاهلیت هستیم.

- نقش و مشارکت حضرت فاطمه (سلام‌الله‌علیها)؛ از مصادیق مهم مشارکت زنان در امور سیاسی، اقدامات حضرت فاطمه (سلام‌الله‌علیها) پس از شهادت پیامبر اسلام (صلی‌الله‌علیه‌وآله) در جریان غصب جانشینی بلافضل امیرالمؤمنین (علیه‌السلام) و به انزواکشانیدن ایشان (علیه‌السلام) است که بدون شک بزرگترین مسئله در امت اسلام پس از رسول خدا (صلی‌الله‌علیه‌وآله) و نقطه عطفی بسیار مهم در تاریخ اسلام به‌شمار می‌آید (فیاض ۱۳۹۲: ۹۰).

به روایت برخی از تاریخ‌نگاران، ۱۰ روز پس از شهادت پیامبر اکرم (صلی‌الله‌علیه‌وآله)، زمانی که حضرت زهرا (سلام‌الله‌علیها) همه شهود و دلایل خود را در مطالبه حقشان از ارث خویش ارائه کردند و خلیفه اول از پذیرش آن امتناع ورزید و حق حضرت زهرا (سلام‌الله‌علیها) را از ماترک رسول خدا (صلی‌الله‌علیه‌وآله) بازپس نداد، آن بانو (سلام‌الله‌علیها) تصمیم گرفتند حق خویش را در عموم مطالبه نمایند. بدین ترتیب چادر بر سر خود کشیدند و در برابر خلیفه و عده کثیری از مهاجر و انصار، خطبه‌ای غراء ایراد نمودند (میرخانی ۱۳۹۸: ج ۱، ۲۹۳).

برخی از صاحب‌نظران معتقدند که اگرچه بیانات حضرت (سلام‌الله‌علیها) عمدتاً در قالب اعتراض به غصب فدک بود، اما از منظر حضرت فاطمه (سلام‌الله‌علیها) مسئله اصلی، عبارت بود از مسئله اسلام و کفر، ایمان و نفاق و نص و شورا (صدر ۱۹۹۰م: ج ۱۱، ۴۹) و در این قالب، حضرت (سلام‌الله‌علیها) اعتراض خود را به غصب خلافت بیان داشتند. همچنین نقل شده است که حضرت (سلام‌الله‌علیها) پس از پدرشان (صلی‌الله‌علیه‌وآله)، با رویگردانی آشکارا از غاصبین و

بررسی فرآیند توسعه و نهادینه‌سازی مشارکت ... (اکرم برجیان و دیگران) ۱۵

حمایت علنی از حق امیرالمؤمنین (علیه‌السلام) به طرق مختلف و حتی بواسطه وصیت‌شان (سلام‌الله‌علیها) به نقش‌آفرینی سیاسی ادامه دادند (بخاری جعفی ۱۴۱۴: ج ۳، ۳۸). از مواضع و اقدامات حضرت زهرا (سلام‌الله‌علیها) اینگونه استنباط می‌شود که حق‌طلبی و دفاع از ولایت بافضیلت‌ترین و بالاترین اولویت‌هاست. حضور حضرت (سلام‌الله‌علیها) در اجتماعی گسترده و ایراد خطبه در مقابل آنها، به‌رغم التزام ایشان (سلام‌الله‌علیها) به حضور اجتماعی در حد ضرورت، مقوم این استنباط است. از آنجایی که حضرت زهرا (سلام‌الله‌علیها) معصوم هستند و مانند دیگر معصومین (علیهم‌السلام) قول، فعل و تقریر ایشان (سلام‌الله‌علیها) حجت است (جوادی آملی ۱۳۸۱: ۴۱۱)، این مسئله اهمیت وافری می‌یابد.

بنابراین می‌توان نتیجه گرفت که چنانچه حق مهمی در جامعه زیرپا گذاشته شود، مطالبه آن حق و دفاع از آن، ضرورت می‌یابد و اگر مستلزم هرگونه مشارکت اجتماعی-سیاسی است، آن مشارکت با رعایت حدود اسلامی، ضروری و واجب تلقی می‌شود. به تناسب می‌توان از وجوب این حق‌طلبی، به این نتیجه رسید که اگر عدم مشارکت اجتماعی، زمینه‌ساز پایمال شدن حقوق مهمی باشد، از باب وجوب مقدمه امر واجب، حدود مشارکت موردنیاز جهت تضمین حقوق نیز واجب و لازم محسوب می‌شود.

۲.۳ مشارکت در مراسم دینی و فرهنگی

انجام مراسم آیینی بویژه بزرگداشت کعبه و مناسک حج در عصر جاهلیت نیز گزارش شده است و زنان نیز در آن شرکت می‌کردند؛ اگرچه کعبه محل پرستیدن بت‌ها بود و انجام مناسک حج با خرافاتی توهین‌آمیز همراه بود (عسقلانی ۱۴۱۲: ج ۳، ۶۳۱؛ طبرسی ۱۴۱۸: ج ۴، ۱۹۱).

طبیعتاً پس از بعثت رسول خدا (صلی‌الله‌علیه‌وآله)، مراسم، شعائر و آیین‌های مذهبی متعددی سامان یافته و آیین‌های کفرآلود ریشه‌کن شدند. در این عصر، حضور زنان در این مراسم‌ها و آیین‌ها مانند نماز جمعه و جماعات، عیدین و حج به صورت مستمر، نقل شده است. در روایات آمده است که پیامبر (صلی‌الله‌علیه‌وآله) مردان را توصیه می‌کردند که از خروج زنانشان برای شرکت در نماز جماعت حتی در تاریکی شب ممانعت بعمل نیاورده و همچنین در راستای تعظیم شعائر، حتی زنانی که دارای عذر شرعی بودند، مأمور به شرکت در مراسم بودند تا با سایرین در تکبیرها و دعاها شرکت کنند (ابن‌ابی‌جمهور، ۱۴۰۳: ج ۱، ۴۵؛ قشیری نیشابوری ۱۳۷۴ق: ج ۶، ۱۷۹). برخی از گزارش‌های تاریخی نیز حاکی از آن است که

حضرت خدیجه (سلام‌الله‌علیها) در مسجدالحرام و اقامه نمازهای جماعت با رسول‌خدا (صلی‌الله‌علیه‌وآله) حاضر می‌شدند (شیخ مفید ۱۴۱۳: ج ۱، ۳۰).

بیانات فوق، نشان می‌دهد که اولاً حضور زنان در اجتماع به منظور انجام امور دینی واجب و مستحب، استمرار و ثبات داشته است؛ ثانیاً این قسم از مشارکت زنان در امور دینی، تنها منحصر به اعمال واجب نبوده است. بلکه حتی زنان دارای عذر شرعی نیز برای تعظیم شعائر و مشارکت در امور فرهنگی مأمور بودند؛ ثالثاً اقدامات رسول‌اکرم (صلی‌الله‌علیه‌وآله)، مبنی بر تشویق زنان برای حضور در آیین‌های مستحب مانند نماز جماعت، بر حق مشارکت زنان در این امور دلالت داشته و حتی ممکن است بواسطه توصیه پیامبر (صلی‌الله‌علیه‌وآله) به مردان نسبت به عدم منع ناموجه زنان برای خروج از منزل که در دایره حقوق شوهر است، ضرورت آن نیز قابل برداشت باشد.

۳.۲ حضور در جنگ‌ها و امور نظامی

در مواردی از تاریخ نبوی، حضور زنان در جنگ‌ها گزارش شده است که عمدتاً فعالیت‌های ایشان منحصر به پشتیبانی، تدارکات و درمان مجروحان بوده است. در عصر جاهلیت نیز مواردی نقل شده است که زنان حتی به جایگاه فرماندهی سپاه رسیده بودند (کاتب واقدی ۱۳۷۴: ج ۲، ۸۹؛ طبری ۱۴۰۳: ج ۳، ۲۶۲). همچنین در جنگ‌های جاهلیت، رایج بود که اعراب زنانشان را همراه خود به جنگ می‌بردند تا تشویقشان کنند (بستانی، ۱۹۶۴: ۴۱).

در اسلام، جهاد از واجبات است و جهاد دفاعی، در صورت به خطر افتادن اصل حکومت اسلامی، بر تمام کسانی که قادر به دفاعند اعم از زن و مرد واجب است (شیخ طوسی ۱۴۰۰ق: ج ۸، ۲۹۰)، اما جهاد ابتدایی به امر معصومین (علیهم‌السلام) از زنان برداشته شده است. در نتیجه به عنوان اصل اولی و تا جایی که ضرورت ایجاد ننموده، حضور در صحنه پیکار، در سیره رسول‌خدا (صلی‌الله‌علیه‌وآله) برای زنان ممنوع است (عسقلانی ۱۴۱۵: ج ۱، ۳۵۳). اما موارد متعددی از حضور زنان در تدارکات و پرستاری در جنگ‌ها گزارش شده است (ابن‌سعد (بی‌تا): ج ۸، ۲۹۳ و ۲۲۵). گفته شده که در جنگ احد ۱۴ زن حضور داشتند که حضرت فاطمه (سلام‌الله‌علیها) نیز در کنار ایشان بودند. زنان، تأمین و تدارک خوراک و آشامیدنی و همچنین پرستاری و مداوای مجروحان را بر عهده داشتند (کاتب واقدی ۱۳۷۴:

بررسی فرآیند توسعه و نهادینه‌سازی مشارکت ... (اکرم برجیان و دیگران) ۱۷

ج ۱، ۲۴۹-۲۵۰). همچنین پیامبر (صلی‌الله‌علیه‌وآله)، سهمی از غنائم برای ایشان در نظر می‌گرفت (طبرانی (بی‌تا): ج ۱۰، ۳۳۶).

این در حالی است که گزارشی از رفتار متفاوت پیامبر (صلی‌الله‌علیه‌وآله) با زنی به نام ام‌کبشه در خصوص جواز حضور در جهاد نقل شده است. وی برای کمک در تدارکات پشت جبهه از حضرت (صلی‌الله‌علیه‌وآله) اجازه خواست و در پاسخ، حضرت (صلی‌الله‌علیه‌وآله) فرمودند: اگر نگران نبودم که این مسئله سنت شود و مردم بگویند که زنان در جنگ حاضر می‌شوند، اجازه می‌دادم (هیثمی ۱۴۰۸: ج ۵، ۳۲۳). از این ماجرا روشن می‌شود که حضور و مشارکت زنان حتی برای خدمات و تدارکات نیز به حسب ضرورت و در مواقع اضطرار بوده است و پیامبر (صلی‌الله‌علیه‌وآله) بنا نداشتند که این مسئله به جهت حفظ و تکریم زنان باب شود و به سنت تبدیل گردد.

۴.۳ مشارکت در امور اقتصادی

مشارکت زنان در شغل‌ها و امور اقتصادی در عصر جاهلیت به اشکال متفاوتی گزارش شده است. بدون‌شک اهم این موارد، فعالیت‌های تجاری حضرت خدیجه (سلام‌الله‌علیها) است. نقل شده است که ایشان دارای تجارت بزرگی بودند و حتی در سرزمین‌های دیگر مانند مصر و حبشه نیز ثروت داشتند؛ به‌گونه‌ای که در ثروت، همتایی نداشتند (مجلسی ۱۴۰۳: ج ۱۶: ۲۱). در توصیف دارایی حضرت خدیجه (سلام‌الله‌علیها) گفته می‌شود که بیش از هشتاد هزار شتر در خدمت تجارت ایشان بودند و در هر جایی مرکب و چهارپایان و خدمت‌کاران متعدد داشتند (همان: ۲۱-۲۲). همچنین اشتغال زنانی دیگر در تجارت و بازرگانی (اصفهانی (بی‌تا): ج ۱، ۳۴۸)، اشتغال به انواع مشاغل خدماتی مانند فروشندگی (میدانی ۱۴۲۲: ج ۲، ۲۳۲)، غنا (اصفهانی (بی‌تا): ج ۱۷، ۳۸۰)، آرایشگری (ابن‌اثیر ۱۹۷۰: ج ۷، ۲۷۰)، بافندگی (بحتری ۱۴۲۳: ۱۱)، دامپروری (عسقلانی ۱۴۱۲: ج ۷، ۷۰۳)، کهنانت (میدانی ۱۴۲۲: ج ۲، ۷-۸)، مامایی (عسقلانی ۱۴۱۲: ج ۷، ۷۱۱) و حتی نیزه‌سازی (ابن‌منظور ۱۴۰۸: ج ۱۷، ۳۱۷) و مواردی مشابه آن گزارش شده است.

در سال هفتم پس از بعثت نیز که مشرکان تصمیم به تحریم هر نوع معامله با مسلمانان گرفتند و مسلمانان به شدت تحت فشارهای اقتصادی و اجتماعی و سیاسی بودند، حضرت خدیجه (سلام‌الله‌علیها) بویژه در طول سه سال تحریم مسلمانان در شعب ابی‌طالب، با بذل اموال خود، اجازه ندادند دین خدا ضعیف شود و بلکه سبب تقویت دین نیز شدند (ابن‌هشام

(بی‌تا)، ج ۲، ۳۵۳). پس از استقرار حکومت اسلامی نیز، زنان متصدی مشاغل اقتصادی باقی ماندند و به امور مختلف مشغول شدند. اما مشارکت‌های اقتصادی زنان در عصر نبوی (صلی‌الله‌علیه‌وآله) با عصر جاهلیت تفاوت‌هایی داشت: اولاً مشاغل حرام مانند غنا و کهنانت (جادوگری)، ممنوع گردید؛ ثانیاً آداب حضور در اجتماع و مشاغل نیز بر اساس احکام اسلامی تعریف شد. از جمله مشاغل زنان که در عصر نبوی (صلی‌الله‌علیه‌وآله) گزارش شده است، می‌توان به دباغی و خرازی (ابن‌اثیر ۱۹۷۰: ج ۵، ۴۶۱)، خیاطی (عسقلانی ۱۴۱۲: ج ۸، ۲۹۲) صنایع دستی (عسقلانی ۱۴۱۲: ج ۸، ۹۲)، شیردهی و نگهداری اطفال (ابن‌هشام بی‌تا: ج ۱، ۱۹۷) بازرگانی و تجارت (ابن‌طیفور ۱۴۱۳: ۶۵-۶۸)، امور اداری بازار (عسقلانی ۱۴۱۲: ج ۸، ۱۲۱)، خدمتکاری و نظافت (مجلسی ۱۴۰۳: ۲۸/۴۳)، کشاورزی و باغداری (بخاری جعفی ۱۴۱۴: ج ۳، ۳۹۳)، دامداری و چوپانی و زمامداری شتران (طبرانی، بی‌تا: ۱۷۸/۲۴)، نخ‌ریسی و پارچه‌بافی (حرعاملی ۱۴۰۹: ۱۷۶/۲۰)، آرایشگری (مجلسی ۱۴۰۳، ۱۳۱/۱۷)، دست‌فروشی (شیخ طوسی ۱۳۶۵: ج ۳، ۲۸۷) و پزشکی و مامایی (کحاله ۱۴۰۴: ج ۱، ۴۵۱) اشاره نمود. به‌عنوان مثال، گروهی از زنان نیز در این عصر، به عطر‌فروشی مشغول بودند. ایشان به صورت دوره‌گردی به خانه‌های مردم می‌رفتند و کالاهای خود را عرضه می‌کردند. حواله از جمله زنانی بود که به همسران پیامبر (صلی‌الله‌علیه‌وآله) عطر می‌فروخت. روزی حضرت (صلی‌الله‌علیه‌وآله) وارد منزل خود شدند و بوی عطری به مشام ایشان رسید و فرمودند: من بوی حواله عطر فروش را استشمام می‌کنم. آیا او نزد شما آمده است؟ آیا از او چیزی خریدید؟ (ابن‌اثیر ۱۹۷۰، ج ۵، ۴۳۳). این حکایت نشان می‌دهد که حضرت رسول (صلی‌الله‌علیه‌وآله) این مشاغل را برای زنان به رسمیت می‌شناخته‌اند.

۴. لوازم و مقدمات فرآیند نهادینه‌سازی مشارکت اجتماعی زنان

این بخش بر لوازم و مقدماتی تمرکز دارد که پیامبر (صلی‌الله‌علیه‌وآله) در جهت نهادینه‌سازی مشارکت اجتماعی زنان از آنها بهره گرفتند. در تحلیل این موضوع، پژوهش به دو بعد اصلی پرداخته است: رویکرد پیامبر در مواجهه با وضع موجود، و مبانی هنجاری و رفتاری مطلوب در اسلام.

۱.۴ رویکرد پیامبر در مواجهه با وضع موجود

همان‌طور که پیش‌تر بیان شد، یکی از کلیدی‌ترین مسائل در راستای درک صحیح نهادینه‌سازی در عصر نبوی، بررسی دقیق چگونگی مواجهه پیامبر اکرم (صلی‌الله‌علیه‌وآله) با جامعه آن روزگار است که به‌زعم برخی پژوهشگران بر دو رکن استوار است.

۱.۱.۴ انقلاب در هنجارها

قرآن کریم بارها ویژگی‌هایی از دوران جاهلیت را نکوهیده است که در ادامه به برخی از آنها اشاره می‌شود.

- «أَفَحُكْمَ الْجَاهِلِيَّةِ يَبْغُونَ...» (مائده: ۵۰): آیا حکم جاهلیت را می‌خواهند و کدام حکم از حکم خدا برای اهل یقین نیکوتر است؟

- «إِذْ جَعَلَ الَّذِينَ كَفَرُوا فِي قُلُوبِهِمُ الْحَمِيَّةَ الْحَمِيَّةَ الْجَاهِلِيَّةَ» (فتح: ۲۶): هنگامی که کفار دل‌هایشان آکنده از حمیت و تعصب جاهلیت بود.

- خداوند در قرآن کریم همچنین «ظن الجاهلیه» نسبت به خداوند را مورد نکوهش قرار می‌دهد: «وَطَائِفَةٌ قَدْ أَهَمَّتْهُمْ أَنفُسُهُمْ يَظُنُّونَ بِاللَّهِ غَيْرَ الْحَقِّ ظَنَّ الْجَاهِلِيَّةِ» (آل‌عمران: ۱۴۵): اما گروه دیگری در فکر جان خویش بودند؛ (و خواب به چشمانشان نرفت) آنها گمان‌های نادرستی - همچون گمان‌های دوران جاهلیت - درباره خدا داشتند.

- همچنین می‌فرماید: «وَقَرْنَ فِي بُيُوتِكُنَّ وَلَا تَبَرَّجْنَ تَبَرُّجَ الْجَاهِلِيَّةِ الْأُولَى» (احزاب: ۳۳): و در خانه‌های خود بمانید، و همچون دوران جاهلیت نخستین (در میان مردم) ظاهر نشوید.

بسیاری از صاحب‌نظران بر این باورند که جاهلیت، ناظر به سبک‌سری، حماقت، تکبر، بی‌ثباتی، خشم و نافرمانی از حکم و شریعت و اراده الهی است؛ و همه اینها حالاتی هستند که اسلام آن‌ها را مذمت کرده است و با آن به مقابله برخاسته است (علی ۱۴۲۲: ج ۱، ۴۱). همچنین علما و مفسران با عنایت به آیات قرآن (عبارت «جاهلیة الاولی»)، معتقدند که دو عصر جاهلیت وجود دارد؛ «جاهلیت نخست» که آن را «جاهلیت جهلاء» نامیده‌اند و از وصف «الجهلاء» برای تأکید استفاده نموده‌اند. گفته می‌شود که برای نکوهش یا زشت شمردن چیزی، آن را به جاهلیت جهلاء نسبت می‌دادند (شرتونی ۱۴۱۶: ج ۱، ۴۷۹).

مفسران در معنای «جاهلیت نخستین» اختلاف نظر دارند. برخی گفته‌اند: منظور، جاهلیتی است که در آن ابراهیم (علیه‌السلام) متولد شدند، و جاهلیت دیگر زمانی است که پیامبر اسلام (صلی‌الله‌علیه‌وآله) متولد شدند. برخی دیگر گفته‌اند: «جاهلیت نخستین» دوران بین حضرت عیسی و پیامبر اسلام (صلی‌الله‌علیه‌وآله) است (علی ۱۴۲۲: ج ۱، ۴۱). اما به نظر می‌رسد منظور از جاهلیت در روایات تاریخی مسلمانان و صحابه، به معنای زمانی که پیش از اسلام در آن می‌زیستند، به کار برده می‌شود؛ یعنی زمانی که هنوز وحی نازل نشده بود (قشیری نیشابوری ۱۳۷۴ق: ج ۱، ۷۹).

پرواضح است در آیات و روایات متعددی، باورها و برخی آداب غلط جاهلیت مورد نکوهش قرار گرفته است، اما توضیحات تاریخی آن دوره را در منابع دیگر باید جستجو نمود. برخی از پژوهشگران، جاهلیت را اصطلاحی می‌دانند که بر رفتارهای غیرعقلانی و غیرالهی نشأت می‌گیرد و به دوره خاصی اختصاص ندارد (میرخانی ۱۳۹۸: ج ۱، ۱۳۷-۱۳۸). کمالینکه آیه شریفه که از «تبرج جاهلیت» نهی می‌کند و بسیاری از مفسران تبرج جاهلیت را به معنای خروج از خانه، اظهار زینت‌ها و هرچیزی که اظهار آن قبیح است و با کرمه و تبختر راه رفتن در میان مردان می‌دانند (کاشانی ۱۴۲۳، ج ۷، ۲۸۳؛ شعبانپور و بشارتی ۱۳۹۴، ۱۴)

امیرالمؤمنین (علیه‌السلام) در خطبه‌های مختلف، وضعیت دوران جاهلیت را به تصویر کشیده‌اند؛ از جمله آنکه می‌فرمایند:

رسالت او (پیامبر (صلی‌الله‌علیه‌وآله)) به وقتی بود که مردم دچار فتنه‌ای بودند که رسمان دین از اثر آن گسسته و پایه‌های یقین متزلزل و اصول دین گرفتار اختلاف و همه امور درهم ریخته بود، راه‌هایی بر مردم تنگ و مصدر هدایت پوشیده (سیدرضی ۱۳۸۸: خطبه ۲، ۷).

در چنین جامعه‌ای، وضعیت زنان بسیار اسفناک و غیرانسانی توصیف شده است. از جمله آنکه عمده زنان در این عصر فاقد هویت بودند و همچون کالا، در شمار اموال و قابل معامله بودند. همچنین بسیاری از آنها از حقوق مالی و حقوق انسانی خود محروم بودند و صاحب فرزند دختر شدن، ننگ به حساب می‌آمد (میرخانی ۱۳۹۸: ج ۱، ۱۴۳). در همین راستا، قرآن کریم می‌فرماید: «او زمانی که یکی از آنها را به دختری بشارت دهند، (از فرط ناراحتی) چهره‌اش سیاه شده و بسیار خشمگین می‌شود؛ ... آیا او را با قبول ننگ نگهدارد یا در خاک پنهانش کند؟» (نحل: ۵۸ و ۵۹).^۳

بررسی فرآیند توسعه و نهادینه‌سازی مشارکت ... (اکرم برجیان و دیگران) ۲۱

حتی در میان برخی از قبیله‌ها، دخترکشی رواج داشت. برخی از تاریخ‌نگاران عواملی را برای این رسم ناصواب برشمرده‌اند، از جمله: فقر شدید، ترس از ننگ اجتماعی، وجود نقص جسمی (که آن را نشانه بدیمنی می‌دانستند) و ترس از اسارت دخترها در جنگ و تبدیل شدن آنها به کنیز (علی ۱۴۲۲، ج ۹، ۸۹).

همان‌طور که نمونه‌ای در بالا ذکر شد، قرآن کریم به علل این موارد اشاره داشته و از کشتن فرزندان بویژه دختران بر اثر این موارد نهی کرده است. مانند نهی از کشتن فرزندان بواسطه فشار اقتصادی و فقر مالی و مذمت این عمل (انعام: ۱۵۱؛ اسراء: ۳۱) و نیز قربانی کردن فرزندان خود به‌منظور نذر یا تبرک برای بت‌ها (انعام: ۱۳۷). همچنین نقل شده است که زنده به‌گور کردن، غرق کردن در آب و حتی ذبح دختران، از شیوه‌های بسیار دردناکی است که برای از بین بردن آنها استفاده می‌شده است (علی ۱۴۲۲: ج ۹، ۹۶).

پیامبر گرامی اسلام (صلی‌الله‌علیه‌وآله) در چنین جامعه‌ای به رسالت مبعوث شدند و از آنجاکه دین اسلام با عقاید و مظاهر شرک و کفر که در لابالای تفکر و فرهنگ جاهلیت ریشه دوانده بود، هم‌خوانی نداشت، پیامبر (صلی‌الله‌علیه‌وآله) نیز چنین عقایدی را تحمل ننموده و انقلابی بنیادین در تفکر بشری را در دستور کار خویش قرار دادند. پیامبر (صلی‌الله‌علیه‌وآله) و تعالیم ایشان، با بوسیله سخن و عمل خویش، در مخاطب قراردادن انسان، فارغ از جنسیت، به یک معضل تاریخی خاتمه دادند و انسان‌ها را فارغ از قومیت، ملیت، جنسیت، نژاد و دیگر خصوصیات عارضی، به مسئولیتی دیگر فراخواندند و بدین ترتیب، رسول اکرم (صلی‌الله‌علیه‌وآله) شخصیت زن را به عنوان یک انسان احیا نمودند (میرخانی ۱۳۹۸: ج ۱، ۲۴۵-۲۴۶).

این مهم در آیات قرآن کریم نیز منعکس شده است. آیه شریفه می‌فرماید: «ای مردم، ما شما را از یک مرد و زن آفریدیم و شما را تیره‌ها و قبیله‌ها قرار دادیم تا یکدیگر را بشناسید (این‌ها ملاک امتیاز نیست)؛ گرامی‌ترین شما نزد خداوند با تقواترین شماست» (حجرات: ۱۳).^۴ مفسرین ذیل آیه شریفه فرموده‌اند در خلقت و تکوین مرد و زن، وحدت وجود داشته و هیچ یک بر دیگری برتری ندارد مگر بر اساس معیار تقوا (علامه طباطبایی ۱۳۷۴: ج ۲، ۴۰۶؛ مطهری ۱۳۷۸: ج ۱۹، ۱۳۳).

۲.۱.۴ اصلاح در رفتارها

طبیعتاً، موارد متعددی از عصر جاهلیت مورد نکوهش قرار گرفته؛ اما این بدان معنی نیست که هیچ نقطه مثبتی در آن عصر وجود نداشت؛ کمالینکه گزارش‌هایی از تأیید و دعوت به برخی از صفات رایج در جاهلیت وجود دارد، مانند مهمان‌نوازی، سخاوت و پناه دادن (عباسی‌مقدم و مشهدی‌علیپور ۱۳۸۹: ۱۹۹) و به برخی از جلوه‌های مشارکت اجتماعی زنان در عصر جاهلیت که توسط پیامبر (صلی‌الله‌علیه‌وآله) تأیید شدند را بیان کردیم و دیدیم که به حسب ضرورت با اصلاحات و ملاحظاتی همراه شده است؛ بنابراین، به‌نظر می‌رسد پیامبر (صلی‌الله‌علیه‌وآله) در مقابل انواع شرک، افکار منحرف، نگاه‌های کفرآمیز ملحدین و ریشه‌ها و نتایج آن، رویکردی انقلابی اتخاذ می‌کنند و در پی برچیدن بساط آنها هستند؛ اما فرهنگ و آداب و رسوم که سرمنشئی غیر از عقاید جاهلیت دارد را در وهله اول، به عنوان وضعیت موجود می‌پذیرند و در مقام اصلاح و تعالی آنها بر می‌آیند و به تعبیر برخی از پژوهشگران، نگاه قرآن به اوضاع فرهنگی عصر جاهلیت، نگاهی اصلاحی است و در صدد نیست که آداب و رسوم و روش‌های زندگی آنها را از بیخ و بن برکند و نهاد فرهنگی جدیدی بنیان گذارد (همان: ۲۰۱).

۲.۴ مبانی هنجاری و رفتاری مطلوب در مشارکت اجتماعی زنان

تا اینجا، در مقام جمع‌بندی می‌توان گفت، رسول اکرم (صلی‌الله‌علیه‌وآله) از ابتدای بعثت به مدت ۲۳ سال، با شمار اندکی یار مؤمن که خویشاوندانشان بودند، فرهنگ اسلامی بزرگی را پایه‌گذاری کردند. طبعاً در این مسیر، انواع چالش‌ها، دشمنی‌ها و مشقت‌ها بر ایشان و بدنه مسلمانان تحمیل می‌شد. خلق این فرهنگ و تحولات شگرفی که رسول خدا (صلی‌الله‌علیه‌وآله) در این مدت اندک توانستند رقم بزنند، تلاش‌های خستگی‌ناپذیر و فداکاری‌هایی بی‌حساب می‌طلبید و عملاً نمی‌توان میان زنان و مردان تفاوت قائل شد و ضرورت داشته همه آحاد مسلمین، تمام آن‌چیزی که در توان داشته‌اند را بکار می‌بستند. این فرض، با بررسی سیره رسول خدا (صلی‌الله‌علیه‌وآله) بعید به نظر نمی‌رسد.

بدین ترتیب، می‌توان گفت که اسلام، اساساً حق مشارکت اجتماعی زنان را پذیرفته و بلکه ضروری می‌داند. اما باید توجه داشت زمانی که از امور اجتماعی مطلوب در اسلام سخن به میان می‌آید، برخی مرجحات و ملاحظات نقش پررنگی خواهند داشت. با این تفصیل، در مقایسه با مردان، می‌توان گفت که سه قسم ملاحظه وجود دارد؛ یک قسم،

بررسی فرآیند توسعه و نهادینه‌سازی مشارکت ... (اکرم برجیان و دیگران) ۲۳

ملاحظات یا محدودیت‌های الزامی در هنجارها که بسیار محدودند، قسم دوم ملاحظات ترجیحی در هنجارها که ناظر بر اولویت نقش زنان در خانواده است و قسم آخر ملاحظات و الزامات رفتاری که شامل ضوابط آداب و پوشش است.

۱.۲.۴ ملاحظات هنجاری الزامی

قسم اول را می‌توان مشتمل بر موارد زیر دانست: ممنوعیت مشارکت اجتماعی در امور حرام مانند تصدی برخی مشاغل از قبیل جادوگری و کهنانت؛ ممنوعیت در انجام برخی امور در غیر از فرض ضرورت؛ از جمله شرکت در صحنه‌های نبرد و معاینه زن برای مرد و بالعکس. همچنین بنا بر برخی دیدگاه‌های فقهی، تصدی برخی مناصب دیگر مانند قضاوت، مرجعیت و امارت و رهبری نیز برای زنان ممنوع شده است؛ که در خصوص موارد اخیر، تنها می‌توان گفت که در عصر نبوی (صلی‌الله‌علیه‌وآله)، به نظر می‌رسد شاهد و قرینه‌ای در رد یا جواز تصدی این مناصب و مشاغل برای زنان وجود نداشته و نقل نشده است.

۲.۲.۴ ملاحظات هنجاری ترجیحی

در قسم دوم، به نظر می‌رسد که علیرغم اولویت نظام خانواده، در سیره نبوی این اولویت لزوماً در تعارض با مشارکت‌های اجتماعی زنان قرار نمی‌گیرد و با اینکه ممکن است دشواری‌هایی در این میان بوجود آید، اما تلاش و جدیت پیامبر (صلی‌الله‌علیه‌وآله)، ایجاد زمینه تحقق مشارکت اجتماعی زنان بوده است. بلکه حضرت (صلی‌الله‌علیه‌وآله) در توجیه و بیان حکمت برخی از محدودیت‌های مشارکت زنان، به اهمیت نظام خانواده و جایگاه زن در این نهاد مقدس اشاره نموده‌اند و به سبب تفاوت‌های زن و مرد در ساختار و شاکله نفس آنها، حقوق و تکالیف ایشان را متفاوت دانسته‌اند. در این راستا حکایتی نقل شده که اسماء بنت یزید خدمت پیامبر (صلی‌الله‌علیه‌وآله) رسید و عرض کرد: خداوند، ... زنان در خانه به وظایف خانه‌داری و تربیت فرزندان مردان مشغولند و مردان بواسطه حضور در جمعه، جماعت، سفرهای حج و از همه مهم‌تر جهاد فی سبیل الله بر ما برتری یافته‌اند. پس پاداش ما چیست؟ رسول گرامی اسلام (صلی‌الله‌علیه‌وآله) فرمودند: ... همسر داری شایسته و تحصیل رضایت شوهر با تمام امتیازاتی که برای مردان برشمردی، از جهت انجام و پاداش برابری می‌کند (هیشمی ۱۴۰۸: ج ۴، ۳۰۶). با دقت در این شیوه پاسخگویی حضرت (صلی‌الله‌علیه‌وآله)، می‌توان مشاهده نمود که در هنگام ارزیابی، ارزش فعالیت‌ها و وظایف زنان با مردان برابر می‌کند و

این گویای آن است که درباره تفاوت‌های حقوقی زن و مرد و وظایف آنان در همان صدر اسلام نیز سؤالات و شبهانی در ذهن زنان وجود داشته است و پیامبر (صلی‌الله‌علیه‌وآله) با هوشمندی زمینه آزادی بیان و جرئت و جسارت پرسش‌گری افراد دیگر را نیز فراهم می‌آورد (حسامی و باقری ۱۳۹۷: ۱۲۶).

۳.۲.۴ ملاحظات رفتاری الزامی

قسم سوم، ناظر بر ضرورت‌های الزامی در رفتارهاست که برخی از آنها، میان زنان و مردان به صورت مشترک تعریف شده و برخی دیگر، مختص زنان است. از آداب و ملاحظات رفتاری مختص زنان، موارد زیر را برشمرده‌اند: رعایت حدود پوشش، پرهیز از همگون‌سازی با مردان، اجتناب از لباس شهرت، اجتناب از تبرج و خودآرایی در اجتماع، رعایت عفت و حیا در گفتار و رفتار و عدم استعمال عطر و بوی خوش در اجتماع (احمدی و سیدی‌جربندی ۱۳۹۰: ۱۴۷-۱۵۵).

۵. اصول و راهبردهای فرآیند نهادینه‌سازی مشارکت اجتماعی زنان در سیره نبوی

اصول و راهبردهایی که رسول گرامی اسلام (صلی‌الله‌علیه‌وآله) اتخاذ نموده‌اند را نه لزوماً از امور مربوط به مشارکت زنان، بلکه از تعمیم اقوال و افعال حضرت (صلی‌الله‌علیه‌وآله) در پیاده‌سازی و نهادینه‌سازی امور مختلف باید بدست آورد. همانگونه که برخی از صاحب‌نظران، پس از بیان اهمیت قول، فعل و تقریر پیامبر (صلی‌الله‌علیه‌وآله)، سبک‌شناسی و متدولوژی ایشان (صلی‌الله‌علیه‌وآله) را در مطالعه سیره بسیار مهم دانسته‌اند و به عنوان یکی از فواید این مسئله، قابلیت تعمیم آن را یادآور شده‌اند (مطهری، ۱۳۸۵: ۱۰-۱۶).

۱.۵ بهره‌گیری از منطق و برهان و تدبیر قبل از انجام کار

در عصر جاهلیت، جامعه در بند اسارت دنیاطلبی قرار داشت و منطق و تعقل جایگاهی نداشت و شرک و کفر در تمام ابعاد زندگی ایشان ریشه دوانده بود. رسول اکرم (صلی‌الله‌علیه‌وآله)، در چنین وضعیتی مأموریت یافتند که انسان‌ها را از رنجی که بدان گرفتار شده‌اند، برهانند (اعراف: ۱۵۷).^۵

بررسی فرآیند توسعه و نهادینه‌سازی مشارکت ... (اکرم برجیان و دیگران) ۲۵

به بیان برخی از پژوهشگران، اگر عقل به مثابه حجت درونی با برهان‌ها و منطق نورانی وحی بر پایه حکمت و فرقان عجین گردد، به تدریج هواهای نفسانی و شهوات در بند قوه عاقله در می‌آید. در رسالت و نهضت پیامبر (صلی‌الله‌علیه‌وآله) بالاترین دستمایه ایشان (صلی‌الله‌علیه‌وآله) آموزش منطق وحی و گشایش ابواب حکمت، پس از مرحله تزکیه انسان است (میرخانی ۱۳۹۸: ج ۱، ۲۴۶-۲۴۷). در فرمایشات امیرالمؤمنین (علیه‌السلام) در خصوص انسان تربیت شده در مکتب پیامبر (صلی‌الله‌علیه‌وآله) می‌خوانیم: «همانا (او) عقل خود را زنده کرد (کرده) و نفسش را میراند (مغلوب ساخته)» (سیدرضی ۱۳۸۸: خطبه ۲۱۶، ۲۲۶).

با همین بیانات کوتاه، روشن می‌شود که در سراسر تعالیم پیامبر اکرم (صلی‌الله‌علیه‌وآله) به کرات از اهمیت و جایگاه منطق و اشارات به برهان و حکمت و فرقان یاد شده و به نظر می‌رسد که بهره‌گیری از آنها، از اصول و راهبردهای اساسی برای فهم و درک مسائل و نهادینه‌سازی امور در فرآیند مطلوب از منظر اسلام است.

۲.۵ سازش‌ناپذیری در اصول

در سبک زندگی پیامبر (صلی‌الله‌علیه‌وآله)، در همه امور می‌توان گذشت و انعطاف‌پذیری در مسائل شخصی، و سازش‌ناپذیری و صلابت در اصول را مشاهده نمود. به عنوان مثال، پیامبر اکرم (صلی‌الله‌علیه‌وآله) در مقابل برجیدن ریشه‌ها و شاخه‌های شرک و کفر و در مقابل مشرکان و کفار که دست به تطمیع، تهدید ایشان (صلی‌الله‌علیه‌وآله) بردند، با صلابت و موضع‌گیری قاطع می‌ایستاد.

قرآن کریم می‌فرماید: «فَلَا تَطْعِ الْمُكَذِّبِينَ وَذَوَا لَوْ تُدْهِنُ فَيُدْهِنُونَ» (قلم: ۸-۹): پس هرگز از کافرانی که آیات خدا را تکذیب می‌کنند، پیروی نکن، آنها بسیار مایلند که تو با آنها مدارا کنی تا آنها هم (به نفاق) با تو مداهنه و مدارا کنند.

بدین ترتیب، پیامبر اسلام (صلی‌الله‌علیه‌وآله)، در مسائل اصولی دین، مانند مخالفت و برجیدن انواع شرک و کفر و آثار و نتایج آن، به هیچ عنوان هیچگونه سازشی نداشتند و برای لحظه‌ای آثار آن را نپذیرفتند؛ اما پس از پذیرش و فراگیری اصول، در رابطه با فروع چنین برخوردی نداشتند.

۳.۵ تسامح در فروع

بر مبنای شواهد تاریخی، در عصر نبوی و در جامعه اسلامی، در پی رفت‌وآمدهای زنان و مردان، چه پس از ترسیم هنجارها و رفتارهای مطلوب مشارکت و حضور اجتماعی زنان و چه پیش از آن، وقایع و اتفاقات ناگوار و اسفناکی به وقوع می‌پیوست؛ با این حال، نه وحی الهی و نه سیره رسول خدا (صلی‌الله‌علیه‌وآله)، هرگز مانع حضور زنان در جامعه نشد؛ بلکه حضرت (صلی‌الله‌علیه‌وآله) می‌کوشیدند بدون اتکا به راه‌حل‌های قهرآمیز و تجسس، با مقرر کردن آداب خاص و تربیت مردم، از محروم شدن زنان از حقوق اجتماعی خویش جلوگیری کرده و درعین حال، مفسد اخلاقی در جامعه بروز پیدا نکند (جلالی کندری ۱۳۸۴: ۶۷). در نتیجه تلاش حضرت (صلی‌الله‌علیه‌وآله) بر فراگیری و ثبات در رعایت آداب و رفتارها و پیشگیری از وقوع گناه و جرائم استوار بود و به نوعی در بسیاری از احکام شرعی بویژه احکام مربوط به اخلاقیات و آداب که نیازمند فرهنگ‌سازی و نهادینه‌سازی بود، تسامح به خرج می‌دادند و شکستن حرمت‌ها ایشان را از حق دانستن مشارکت‌های اجتماعی زنان بازداشت.

۴.۵ برخورد‌های اخلاقی و توجه به کرامت نفس انسان‌ها

سیره رسول گرامی اسلام (صلی‌الله‌علیه‌وآله) سراسر سرشار از رفتارها و برخورد‌های اخلاقی است، کما اینکه خود حضرت فرمودند: «انی بعثت لاتمم مکارم الاخلاق» (فیض کاشانی ۱۴۱۷: ج ۵، ۸۹۰) و بدین ترتیب، اخلاق شایسته را آن‌چیزی معنا می‌کنند که پیامبر (صلی‌الله‌علیه‌وآله) انجام می‌داد (مطهری ۱۳۷۳: ج ۱، ۱۸۰).

از مصادیق برخورد‌های اخلاقی پیامبر در خصوص زنان، می‌توان به تعاملات پیامبر (صلی‌الله‌علیه‌وآله) با زنان و بستگان شهدا اشاره کرد. گزارش‌های بسیاری رسیده است که در بسیاری از موارد خود حضرت (صلی‌الله‌علیه‌وآله) خیر شهادت را به همسران شهدا می‌دادند (شیخ صدوق (بی‌تا): ج ۱، ۱۸۲).

همچنین در جای‌جای تعاملات پیامبر (صلی‌الله‌علیه‌وآله) می‌بینیم که هیچگاه کرامت و حیثیت انسان‌ها را خدشه‌دار نفرمودند. حتی ایشان (صلی‌الله‌علیه‌وآله) در امر به معروف و نهی از منکر، که به فرموده امام باقر (علیه‌السلام): «از بزرگترین واجبات است و واجبات دیگر با آن برپا می‌شوند» (کلینی ۱۳۶۳: ج ۵، ۵۶) نیز با توجه به کرامت انسان‌ها اهتمام می‌ورزیدند.

بررسی فرآیند توسعه و نهادینه‌سازی مشارکت ... (اکرم برجیان و دیگران) ۲۷

منطق وحی نیز بر حق کرامت انسان‌ها تأکید دارد، کما اینکه می‌خوانیم: «ما فرزندان آدم را گرامی داشتیم و آنها را در خشکی و دریا (بر مرکب‌هایی راهوار) حمل کردیم ... و بر بسیاری از موجوداتی که خلق کردیم برتری دادیم» (اسراء: ۷۰).^۶

در حکایتی نقل شده که رسول خدا (صلی‌الله‌علیه‌وآله) وارد خانه شدند و اسماء بنت عمیس - خواهر عایشه - را در لباسی با آستین گشاد دیدند و بلافاصله از خانه خارج شدند. عایشه به خواهرش گفت: از اینجا برو، حضرت (صلی‌الله‌علیه‌وآله) چیزی از تو دیده‌اند که ایشان را ناراحت کرده است. پس از بازگشت حضرت (صلی‌الله‌علیه‌وآله) عایشه علت را جویا شد. ایشان (صلی‌الله‌علیه‌وآله) فرمودند که آیا آستین‌هایش را ندیدی؟ شایسته نیست که یک زن مؤمن اینگونه دست‌هایش را نمایان کند (ابن حزم (بی‌تا): ج ۳، ۱۳۱). به روشنی مشاهده می‌شود که پیامبر (صلی‌الله‌علیه‌وآله)، با رفتار خویش، حاضران را متوجه نموده‌اند که کارناشایستی اتفاق افتاده، و بدین ترتیب، واجب خدا را که امر به معروف و نهی از منکر است، به جای آورده و ناپسندی عمل را نشان داده‌اند. اما به گونه‌ای این اقدام را انجام داده که کرامت و حیثیت فرد خطاکار آسیب نبیند.

۶. روش‌های فرآیند نهادینه‌سازی مشارکت اجتماعی زنان با تکیه بر سنت فعلی

روش‌های نهادینه‌سازی بسیار حائز اهمیت است؛ چرا که همانگونه که خواهیم دید، روش‌های نهادینه‌سازی می‌تواند زمینه‌ساز شکل‌گیری ارزش‌های مشترک جمعی، همراهی جمعی جامعه در رفتارها، حفظ و رعایت احکام و مطلوب‌های اسلامی و همچنین حافظ و ضامن بهره‌مندی زنان از حقوق مشارکت اجتماعی باشد که در ادامه به روش‌هایی که از سیره نبوی قابل استخراج است می‌پردازیم.

۱.۶ توجه به تدریجی بودن نهادینه‌سازی و ضرورت بهبود مداوم روش‌ها

در سیره رسول اکرم (صلی‌الله‌علیه‌وآله) و شأن نزول آیات و تشریح و پیاده‌سازی احکام، به وضوح مشاهده می‌شود که یکی از سبک‌ها و متدهای اسلام و رسول گرامی (صلی‌الله‌علیه‌وآله)، توجه به اصل تدریجی بودن پیاده‌سازی احکام به منظور همراهی بیشتر مردم، فهم و درک بهتر حکمت‌های آن و در نهایت سهولت و کارآمدی در نهادینه‌سازی آنها میان مردم بوده است. برای تأیید این امر، می‌توان به احکام حجاب و شرب خمر توجه نمود. اما در رابطه با موضوع مشارکت اجتماعی و نهادینه‌سازی آن، به برخی از حکایات نقل شده می‌پردازیم.

در حکومت اسلامی که در مدینه شکل گرفت، هنگامی که رسول اکرم (صلی‌الله‌علیه‌وآله) دیدند که زنان و مردان در راه مسجد با یکدیگر اختلاط دارند، ابتدا فرمودند که زنان در راه مسجد، پشت سر مردان حرکت کنند و یا از کنار ایشان عبور نمایند. در مرحله بعد، فرمان دادند که ورودی مسجد، برای زنان و مردان مجزا باشد (طبرانی (بی‌تا): ج ۱۹، ۲۶۱؛ ابن‌کثیر، ۱۴۱۳: ج ۳، ۲۹۷).

بدین ترتیب ملاحظه می‌شود که ابتدا زنان و مردان به صورت مختلط در جامعه و حتی در امور عبادی و مساجد حاضر می‌شدند و به تدریج پیامبر اکرم (صلی‌الله‌علیه‌وآله) ابتدا به صورت تأخیر در ورود زنان نسبت به مردان، این امر را اصلاح کردند و در گام بعدی، ورودی و حریم‌های خاص زنان جداسازی شد. در این نقل، علاوه بر اصل تدریجی بودن اصلاحات، جهت نهادینه‌سازی و ثبات رفتارها و هنجارها در مردم، نکات دیگری را نیز می‌توان برداشت نمود. اولاً در مساجد و امور دیگری لازم است که زمینه‌های تفکیک جنسیتی پیش‌بینی شود که از این ابتکارات حضرت رسول اکرم (صلی‌الله‌علیه‌وآله) است؛ و ثانیاً، به صرف ضرورت رعایت برخی رفتارها، پیامبر محدودیتی در مشارکت‌های زنان ایجاد نکرده و روش ایشان، ایجاد زمینه‌هایی صحیح برای رعایت اصول و مبانی احکام اسلامی در عین توجه به ضرورت مشارکت اجتماعی زنان است که در ادامه بیشتر مورد توجه قرار می‌گیرد. از سوی دیگر، اگرچه ضرورت نهادینه‌سازی، حفظ امنیت و آرامش و جلوگیری از مفاسد و سوءاخلاقی‌ها بویژه زمانی که محدودیت‌هایی در منابع وجود دارد، گاه ایجاب می‌نماید که امور اجتماعی با برخی ملاحظات و محدودیت‌ها برای یک قشر صورت پذیرد؛ اما پیامبر (صلی‌الله‌علیه‌وآله) به این شرایط راضی نشده و در گام بعدی، با جداسازی ورودی‌ها و حریم که نوعی راه‌حل ابتکاری است، تلاش نموده‌اند که ضمن بهبود نظم و سرعت تردد در ورود و خروج‌ها، در کوتاه‌ترین زمان، کوچکترین محدودیت‌ها و تبعیض‌های منفی، از میان برداشته شود. بنابراین، باید توجه داشت که در مدل و سبک نهادینه‌سازی در سیره نبوی، اگرچه اولویت با حفظ اصول و رعایت احکام اسلامی است، اما توجه ویژه‌ای به بهبود روش‌ها و تداوم بهبود و بهینه‌سازی آنها، به منظور از میان بردن حداقل محدودیت‌ها و برقراری عدالت کامل اجتماعی وجود دارد.

۲.۶ موعظه و استمرار در آگاهی بخشی

حضرت رسول (صلی‌الله‌علیه‌وآله) از هر فرصتی جهت آگاهی‌بخشی و یادآوری هنجارها و رفتارهای مطلوب بهره می‌جستند. فاطمه بنت‌یمان نقل کرده است: در زمان بیماری پیامبر (صلی‌الله‌علیه‌وآله)، گروهی از زنان همراه او از حضرت عیادت نمودند. ایشان (صلی‌الله‌علیه‌وآله) زنان را خطاب کرده و فرمودند: ای گروه زنان! آیا نقره برای زیور شما کافی نیست؟ همانا زنی که زیوری دارد و آن را برای نامحرمان آشکار کند، مورد عذاب خواهد بود. یکی از راویان نیز نقل کرده است که همین ماجرا را برای دیگری تعریف کرده و از او شنیده بود که آن گروه را دیده و یکی از آنان برای آستین بلند خود، وصله‌ای تدارک دیده بود که دستبند و انگشترش را می‌پوشاند (ابن سعد (بی‌تا): ج ۸، ۳۲۶).

همچنین موارد متعددی از یادآوری رفتارها و آداب ویژه زنان در مواقع مختلف نقل شده است. به عنوان مثال، پیامبر اکرم (صلی‌الله‌علیه‌وآله)، به زینب بنت ابومعایه، این تذکر را دادند که زمانی که برای شرکت در نماز از منزل خارج می‌شود، از عطر استفاده نکند (همان: ۲۹۰؛ طبرانی (بی‌تا): ج ۲۴، ۲۸۳).

روشن می‌شود که حضرت (صلی‌الله‌علیه‌وآله)، اولاً از هیچ فرصتی -ولو در بستر بیماری- برای توصیه و یادآوری به منظور نهادینه‌شدن رفتارها و هنجارهای مطلوب دریغ نمی‌کرده و در آگاهی‌بخشی استمرار داشته‌اند. همچنین مشخص می‌شود که در آن زمان، استفاده از زیورآلات برای زنان رایج بوده و حتماً برخی از زنان در حفظ حدود پوشش غفلت می‌کرده‌اند؛ که پیامبر (صلی‌الله‌علیه‌وآله) ضرورت دانسته حتی در روزهای آخر عمر مبارک خویش نیز این امور را یادآوری نماید.

۳.۶ تبلیغ، تشویق و آموزش در عمل

رسول گرامی اسلام (صلی‌الله‌علیه‌وآله) چه در هنجارها و چه در رفتارها، و به طور کلی، در سبک تبلیغی خویش، آموزش عملی و تشویق نمودن دیگران به رعایت مطلوب‌ها را در عمل، با جدیت در دستور کار داشتند. از نمونه‌های هنجاری آموزش‌های عملی و تبلیغی ایشان در بحث احیاء شخصیت زن و جایگاه وی در اجتماع، می‌توان به فعل و رفتار پیامبر (صلی‌الله‌علیه‌وآله) در تکریم دختر خود، حضرت صدیقه کبری (سلام‌الله‌علیها) و همسران خویش و زنان دیگر، که از باورهای ایشان سرچشمه می‌گیرد و نشان از باورها و هنجارهای مطلوب ایشان دارد، اشاره نمود.

سبک پیامبر اکرم (صلی‌الله‌علیه‌وآله) در رابطه با رفتارها و آداب نیز، به همین منوال بوده است و حکایات متعددی از آموزش‌های عملی ایشان گزارش شده است. از جمله آنکه در تعامل با اسما -خواهر عایشه- که پیشتر بیان شد، حضرت (صلی‌الله‌علیه‌وآله) پس از خروج وی، به همسر خود فرمودند که برای زنان مؤمن شایسته نیست که دست‌هایشان را نمایان کنند. در همین راستا، ایشان (صلی‌الله‌علیه‌وآله) آستین‌های لباس خود را گرفت و پایین کشید تا پشت دست‌های مبارکشان را نیز بپوشاند؛ طوری که فقط انگشتانشان بیرون ماند و همچنین با دست اطراف صورت مبارک خود را به گونه‌ای پوشاند که تنها گردی صورت نمایان بماند (ابن حزم (بی تا): ج ۳، ۱۳۱؛ هیثمی ۱۴۰۸: ج ۵، ۱۳۷).

۴.۶ ایجاد کردن زمینه مشارکت بر اساس آداب

در نظام فکری اسلام و آنچه در مقام عمل از سیره معصومین (علیهم‌السلام) استخراج می‌شود، به خوبی اولویت‌ها و سلسله مراتب آنها در هر امری قابل تفکیک است. از مطالعه منابع اسلامی، کماینکه پیش از نیز مواردی بیان شد، روشن می‌شود که اگرچه در شریعت، نقش زنان در محیط خانواده، پررنگ‌تر بوده و دارای اولویت است و برخی ملاحظات و محدودیت‌ها در مشارکت‌های اجتماعی زنان، چه برای خود ایشان و چه برای مردها تعیین شده که البته رعایت آنها، متضمن تأمین مصلحت فردی و اجتماعی جامعه اسلامی است، اما در سیره حضرت (صلی‌الله‌علیه‌وآله) نمی‌توان موردی را یافت که ایشان اجازه داده باشند مشارکت اجتماعی زنان، با نقصانی مواجه شود و ایشان از حق خویش محروم گردند؛ بدین صورت که هر جا مانعی برای مشارکت اجتماعی ایشان وجود داشته، با توسل به بهبود هنجارها و اصلاح در روش‌ها، زمینه مشارکت اجتماعی زنان را به گونه‌ای باز نگه داشته‌اند که ضمن حفظ ارزش‌ها، آداب و رفتارهای مطلوب اسلامی، زنان بتوانند به فعالیت‌های اجتماعی خود پردازند.

برای نمونه، در مسائل هنجاری، می‌توان سفارشات و فرمایشات پیامبر (صلی‌الله‌علیه‌وآله) در حجة‌الوداع را یادآور شد که ایشان بر رعایت حقوق زنان و امانت الهی بودن ایشان تأکید نمودند (کلینی ۱۳۶۳: ج ۷، ۵۲؛ ذهبی ۱۴۰۷: ج ۲، ۷۰۴). محققین بر این باورند که این بیانات حضرت، به منظور ایجاد هنجار و توسل به منطقی و برهان بوده است تا مردان نیز در روابط اجتماعی، حقوق زنان را به عنوان امانت الهی مورد توجه قرار دهند (حسامی و باقری ۱۳۹۷: ۱۲۱). نتیجه چنین رویکردی، ایجاد حس غیرت جمعی در جامعه است؛ به

بررسی فرآیند توسعه و نهادینه‌سازی مشارکت ... (اکرم برجیان و دیگران) ۳۱

طوری که مردان در اجتماع با زنان همانگونه رفتار کنند که مایلند دیگران نسبت به زن‌ها و دختران آنها رفتار کنند. بدین ترتیب، رسول اکرم (صلی‌الله‌علیه‌وآله)، با بیان هنجارهای درونی و منطبق این مسئله، کوشش نموده است که شرایط حضور زنان در اجتماع به طور طبیعی فراهم گردد و عدم آمادگی شرایط حضور، زنان را از حقوق خویش محروم نسازد.

همچنین، در ساحت رفتاری، در ماجرای جداسازی حریم‌های زنان و مردان در مسجد، مشاهده می‌کنیم که حقوق مشارکت اجتماعی زنان، از چنان جایگاهی برخوردار است که صرف مهیا نبودن شرایط، نمی‌توان این حقوق را محدود نمود و ولو با صرف هزینه و تمسک به روش‌ها و راه‌حل‌های ابتکاری، باید بهره‌مندی زنان از حقوق خود را تضمین نمود.

۵.۶ معرفی اسوه و الگو

در معارف اسلامی، چه در قرآن کریم و چه در سنت معصومین (علیهم‌السلام) معرفی اسوه و الگو، به منظور اقتدا و الگوبرداری آحاد جامعه، قابل مشاهده است. از جمله آنکه خداوند متعال در قرآن کریم می‌فرماید: «لَقَدْ كَانَ لَكُمْ فِي رَسُولِ اللَّهِ أُسْوَةٌ حَسَنَةٌ...» (احزاب، ۲۱): «مسلماناً برای شما در زندگی، رسول خدا سرمشق نیکویی بود...».

همچنین خداوند متعال، در رابطه با عفاف و حجاب و نهادینه‌سازی آنها نیز مسئولیت زنان پیامبر (صلی‌الله‌علیه‌وآله) را در عمل به احکام الهی مسئولیتی خطیر می‌داند:

ای همسران پیامبر! هرکدام از شما گناه آشکار و فاحشی مرتکب شود، عذاب او دو چندان خواهد بود و این برای خدا آسان است؛ و هرکس از شما برای خدا و پیامبرش خضوع کند و عمل صالح انجام دهد، پاداش او را دوچندان خواهیم ساخت...^۷ (احزاب: ۳۰-۳۱)؛

بر این اساس، چند نکته قابل احصاء است؛ اول آنکه، در امر نهادینه‌سازی به منظور اقتدای مردم و جلوگیری از انحراف و تعدد در برداشت‌ها، تعریف اسوه و الگو بسیار حائز اهمیت است؛ همچنین می‌توان گفت که مسئولین جامعه و به ویژه حاکمان دینی نسبت به عمل به احکام در اولویت قرار دارند. آنها به عنوان مثل‌ها و الگوهایی برای مردم هستند و باید به احکام الهی عمل کنند، زیرا لغزش‌های ایشان، تأثیرات منفی بیشتری بر مردم عادی خواهد گذاشت (مدرسی ۱۴۱۹، ج ۱۰: ۳۱۶)؛ و چنانکه روشن است، خداوند تشریح احکام

حجاب را از زنان پیامبر (صلی‌الله‌علیه‌وآله) آغاز می‌نماید (احزاب: ۳۲ و ۳۳)^۸ و سپس عموم مردم را خطاب قرار می‌دهد (احزاب: ۳۵)^۹. در این میان، برای زنان، سیره حضرت زهرا (سلام‌الله‌علیها) بدون شک از مهم‌ترین الگوهاست؛ چراکه از یک‌سو دختر رسول اکرم (صلی‌الله‌علیه‌وآله) و از نزدیک‌ترین زنان به ایشان هستند و نیز همان‌طور که پیشتر بیان شد، در فقه اسلامی، سیره تمام معصومین (علیهم‌السلام) از جمله حضرت زهرا (سلام‌الله‌علیها) حجت شرعی است.

۶.۶ تشریح و قانونگذاری

در سنت رسول اکرم (صلی‌الله‌علیه‌وآله) مشاهده می‌کنیم که ایشان (صلی‌الله‌علیه‌وآله) در مقام حکومت‌داری نیز از ابزار تشریح و قانونگذاری بهره می‌بردند. البته قانونگذاری، نیازمند ایجاد بسترها و زمینه‌های آن است. بدین ترتیب، ایشان ابتدا با تبیین و ایجاد بینش نسبت به احکام، تشویق و تبلیغ عملی، ایجاد کردن زمینه‌های عمل به احکام و ... تلاش در ایجاد زمینه‌های قانونگذاری داشته‌اند، و در واپسین مراحل، قانون‌گذاری و تشریح جنبه قهری و تعیین مجازات نیز ممکن است به خود بگیرد. قرآن کریم با ایجاد بینش و معرفت در افکار عمومی و استقرار ارزش‌ها در جامعه به تدریج افکار مخاطبان را با ارزش‌ها همراه می‌کند و استفاده از مکانیزم الزام و اجبار گرچه از سرعت بالایی برای حصول نتیجه برخوردار است، ولی اگر با مکانیزم‌های شناختی و هنجاری همراه نشود، ثبات نخواهد داشت (قلی‌پور ۱۳۸۶: ۲۱) و عدم ثبات نیز به معنای عدم موفقیت در نهادینه‌سازی است.

۷. نتیجه‌گیری

در مسئله نهادینه‌سازی، با ایجاد تمایز نسبت به مقام‌های رسول اکرم (صلی‌الله‌علیه‌وآله)، فرمایشات پیامبر (صلی‌الله‌علیه‌وآله) و به صورت کلی سنت قولی حضرات معصومین (علیهم‌السلام) را که ناظر بر تشریح و تبیین احکام الهی است، می‌توان به مثابه ترسیم مطلوب‌های اسلام در حوزه مشارکت اجتماعی زنان در نظر گرفت و نیز مجموعه اقدامات و به بیانی دیگر، سنت فعلی (عملی) و سنت تقریری پیامبر (صلی‌الله‌علیه‌وآله) را در پی مقام حکومت و ریاست ایشان (صلی‌الله‌علیه‌وآله) و در جایگاه نهادینه‌سازی مشارکت اجتماعی مطلوب زنان در اسلام تلقی می‌نماییم.

- در مقام نوع مواجهه با وضع موجود، پیامبر (صلی‌الله‌علیه‌وآله) در مقابل انواع شرک، افکار منحرف، نگاه‌های کفرآمیز ملحدین و ریشه‌ها و نتایج آن، رویکردی انقلابی اتخاذ

می‌کند و در پی برچیدن بساط آنهاست؛ اما فرهنگ و آداب و رسوم که سرمنشئی غیر از عقاید جاهلیت دارد را در وهله اول، به عنوان وضعیت موجود می‌پذیرد و در مقام اصلاح و تعالی آنها بر می‌آید و به تعبیر برخی از پژوهشگران، نگاه قرآن به اوضاع فرهنگی عصر جاهلیت، نگاهی اصلاحی است. بنابراین، در قبال وضعیت موجود و به منظور اقدام به فرآیندهای نهادینه‌سازی مشارکت زنان، به نظر می‌رسد که هر امر نشأت گرفته از تفکرات شرک‌آلود و کفرآمیز، باید نفی شود و به صورت جدی به مقابله با آن اهتمام ورزید. به عنوان مثال اگر در جامعه، نگرش به نوع زن از شأنی که خداوند برایش در نظر گرفته است، به هر ترتیبی محقق نمی‌شود؛ بر مسلمانان و بویژه حکومت اسلامی لازم است که نسبت به مقابله و ریشه کردن آن نگرش، اقدام قاطعانه انجام دهند.

- فرهنگ اسلامی بزرگی که رسول اکرم (صلی‌الله‌علیه‌وآله) توانستند از ابتدای بعثت تا پایان حیات مبارکشان (صلی‌الله‌علیه‌وآله) پایه‌گذاری کنند، طبیعتاً بدون تلاش‌های خستگی‌ناپذیر و فداکاری‌های بی‌حساب زنان و مردان مسلمان، ممکن نبود و عملاً نمی‌توان میان زنان و مردان تفاوت قائل شد کم‌اینکه نشان داده شد در تمام ابعاد مشارکت اجتماعی، زنان نیز عهده‌دار مسئولیت‌هایی بودند. بنابراین، دامنه مشارکت اجتماعی زنان، از حیث ابعاد اجتماعی، تفاوت چندانی با دامنه مشارکت مردان ندارد. بلکه تفاوت مشارکت ایشان در نقش‌هایشان است که مستلزم رعایت اولویت‌ها و آداب مشارکت در اجتماع است.

- در فرآیند نهادینه‌سازی مشارکت زنان، اصول و راهبردهای حضرت رسول (صلی‌الله‌علیه‌وآله) عبارتند از: بهره‌گیری از منطق و برهان پیش از انجام کار، سازش‌ناپذیری در اصول، تسامح در فروع، برخورد‌های اخلاقی و حفظ کرامت و حیثیت انسان‌ها.

- الگوهای رفتاری پیامبر در روش‌ها نیز عبارتند از: اصل تدریجی بودن نهادینه‌سازی، استمرار در آگاهی‌بخشی، تبلیغ و آموزش در عمل، ایجاد زمینه‌های مشارکت، معرفی اسوه و الگو و تشریح و قانونگذاری؛ و مشاهده می‌شود که رسول اکرم (صلی‌الله‌علیه‌وآله) در خصوص روش‌هایی که مدنظر داشته‌اند، به گونه‌ای عمل کرده‌اند که مشارکت اجتماعی زنان تضمین شود و بواسطه تخلفاتی که بعضاً رخ می‌داده است، مشارکت زنان را محدود نفرمودند؛ بلکه سعی در بهبود روش‌های نهادینه‌سازی داشتند. با

چنین خوانشی، شاید بتوان ادعا کرد که از سنت عملی حضرت (صلی‌الله‌علیه‌وآله)، استنباط می‌شود که مشارکت در امور اجتماعی برای زنان، از یک سو به مثابه حق در نظر گرفته می‌شود و حتی ممکن است بخشی از امور تکلیف شود.

پی‌نوشت‌ها

۱. «يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ إِذَا جَاءَكَ الْمُؤْمِنَاتُ يُبَايِعَنَّكَ عَلَىٰ أَنْ لَا يُشْرِكْنَ بِاللَّهِ شَيْئًا ... فَبَايِعْنَهُنَّ وَاسْتَغْفِرْ لَهُنَّ اللَّهُ...»
۲. «إِنَّ الَّذِينَ تَوَفَّاهُمُ الْمَلَائِكَةُ ظَالِمِي أَنفُسِهِمْ قَالُوا فِيمَ كُنتُمْ قَالُوا كُنَّا مُسْتَضْعِفِينَ فِي الْأَرْضِ قَالُوا أَلَمْ تَكُنْ أَرْضُ اللَّهِ وَاسِعَةً فَتُهَاجِرُوا فِيهَا فَأُولَٰئِكَ مَأْوَاهُمْ جَهَنَّمُ وَسَاءَتْ مَصِيرًا»
۳. «وَإِذَا بُشِّرَ أَحَدُهُم بِالْأُنثَىٰ ظَلَّ وَجْهُهُ مُسْوَدًّا وَهُوَ كَظِيمٌ...»
۴. «يَا أَيُّهَا النَّاسُ إِنَّا خَلَقْنَاكُمْ مِنْ ذَكَرٍ وَأُنْثَىٰ ... إِنْ أكرمَكُمُ عِنْدَ اللَّهِ أَنفَاقَكُمُ...»
۵. «وَيَضَعُ عَنْهُمْ إِصْرَهُمْ وَالْأَغْلَالَ الَّتِي كَانَتْ عَلَيْهِمْ»
۶. «وَلَقَدْ كَرَّمْنَا بَنِي آدَمَ وَحَمَلْنَاهُمْ فِي الْبَرِّ وَالْبَحْرِ وَرَزَقْنَاهُمْ مِنَ الطَّيِّبَاتِ وَفَضَّلْنَاهُمْ عَلَىٰ كَثِيرٍ مِمَّنْ خَلَقْنَا تَفْضِيلًا»
۷. «يَا نِسَاءَ النَّبِيِّ مَنْ يَأْتِ مِنْكُنَّ بِفَاحِشَةٍ مُّبِينَةٍ يُضَاعَفْ لَهَا الْعَذَابُ ضِعْفَيْنِ وَكَانَ ذَٰلِكَ عَلَى اللَّهِ يَسِيرًا وَمَنْ يَفْعَلْ مِنْكُنَّ لَئِيْلَةً وَرَسُولِهِ وَتَعْمَلْ صَالِحًا نُؤْتِهَا أَجْرَهَا مَرَّتَيْنِ وَأَعْتَدْنَا لَهَا رِزْقًا كَرِيمًا»
۸. «يَا نِسَاءَ النَّبِيِّ لَسْتُنَّ كَأَحَدٍ مِنَ النِّسَاءِ إِنْ اتَّقَيْتُنَّ فَلَا تَخْضَعْنَ بِالْقَوْلِ فَيَطْمَعَ الَّذِي فِي قَلْبِهِ مَرَضٌ وَقُلْنَ قَوْلًا مَعْرُوفًا وَقَرْنَ فِي بُيُوتِكُنَّ وَلَا تَبَرَّجْنَ تَبَرُّجَ الْجَاهِلِيَّةِ الْأُولَىٰ»
۹. «إِنَّ الْمُسْلِمِينَ وَالْمُسْلِمَاتِ وَالْمُؤْمِنِينَ وَالْمُؤْمِنَاتِ وَالْقَانِتِينَ وَالْقَانِتَاتِ وَالصَّادِقِينَ وَالصَّادِقَاتِ وَالصَّابِرِينَ وَالصَّابِرَاتِ وَالْخَاشِعِينَ وَالْخَاشِعَاتِ وَالْمُتَصَدِّقِينَ وَالْمُتَصَدِّقَاتِ وَالصَّائِمِينَ وَالصَّائِمَاتِ وَالْحَافِظِينَ فُرُوجَهُمْ وَالْحَافِظَاتِ وَالذَّاكِرِينَ اللَّهَ كَثِيرًا وَالذَّاكِرَاتِ أَعَدَّ اللَّهُ لَهُمْ مَغْفِرَةً وَأَجْرًا عَظِيمًا»

کتاب‌نامه

قرآن کریم

- احمدی، سیدمهدی و سیده رقیه سیدی جرنبدی (۱۳۹۰)، «مشارکت اجتماعی زنان از دیدگاه کتاب، سنت و فقه اسلامی»، فصلنامه جامعه‌شناسی زنان، ش ۱: ۱۴۱-۱۵۹.
- بیرو، آلن (۱۳۶۶)، فرهنگ علوم اجتماعی، ترجمه باقر ساروخانی، تهران: انتشارات کیهان.
- جلالی کندری، سهیلا (۱۳۸۴)، «آداب مشارکت اجتماعی زنان از منظر اسلام»، نشریه تحقیقات علوم قرآن و حدیث، ش ۴: ۶۵-۹۸.

بررسی فرآیند توسعه و نهادینه‌سازی مشارکت ... (اکرم برجیان و دیگران) ۳۵

- جوادی آملی، عبدالله (۱۳۸۱)، *زن در آیین جلال و جمال*، قم: مرکز نشر اسراء.
- جوادی آملی، عبدالله (۱۳۸۸)، *تفسیر تسنیم*، ج ۱۷، قم: مرکز نشر اسراء.
- حسامی، فاضل و رویا باقری (۱۳۹۷)، «مواجهه و تعامل اجتماعی پیامبر (صلی‌الله‌علیه‌وآله) با زنان مدینه»، *نشریه اسلام و مطالعات اجتماعی*، ش ۲۱: ۱۱۶-۱۳۹.
- شعبانپور، محمد؛ بشارتی، زهرا (۱۳۹۴)، «مؤلفه‌های قرآنی فرهنگ جاهلیت و مصادیق آن در جوامع مدرن»، *فصلنامه تاریخ فرهنگ و تمدن اسلامی*، شماره ۱۹: ۷-۲۸.
- سیدرضی (شریف رضی)، محمد بن حسین (۱۳۸۸)، *نهج البلاغه*، ترجمه حسین انصاریان، قم: دارالعرفان.
- طبرسی، حسن بن فضل (۱۳۶۵)، *مکارم الاخلاق*، ترجمه ابراهیم میرباقری، ج ۱، تهران: نشر فراهانی.
- فیاض، محمداسحاق (۱۳۹۲)، *جایگاه زن در نظام سیاسی اسلام*، ترجمه سرور دانش، کابل: دبیرخانه کنگره تجلیل از مقام علمی آیت‌الله فیاض.
- علامه طباطبایی، سید محمدحسین (۱۳۷۴)، *تفسیر المیزان*، ترجمه سیدمحمدباقر موسوی همدانی، ج ۲، ۴ و ۱۹، قم: دفتر انتشارات جامعه مدرسین قم.
- قلی‌پور، آرین (۱۳۸۴)، *نهادها و سازمان‌ها (اکولوژی نهادی سازمان‌ها)*، قم: انتشارات دانشگاه قم.
- کاتب واقدی، محمدبن سعد (۱۳۷۴)، *طبقات*، ترجمه محمد مهدوی دامغانی، ج ۱ و ۲، تهران: فرهنگ اندیشه.
- مطهری، مرتضی (۱۳۸۵)، *سیره نبوی از نگاه استاد مطهری*، به کوشش حسن اردشیری لاجیمی، قم: مرکز پژوهش‌های اسلامی صدا و سیما.
- میرخانی، عزت‌السادات (۱۳۹۸)، *تاریخ تحول حقوق زن در اسلام*، ج ۱، تهران: انتشارات دانشگاه امام صادق (علیه‌السلام).
- نیازی، محسن (۱۳۸۶)، *جامعه‌شناسی مشارکت*، تهران: نشر نزدیک.
- وثوقی، وحید، علی رضائیان، ولی‌الله نقی‌پورفر و محمدتقی نوروزی فرانی، (۱۳۹۷)، «ماهیت و مفهوم نهادینه‌سازی از منظر قرآن»، *نشریه اسلام و پژوهش‌های مدیریتی*، ش ۱۷: ۶۱-۸۲.
- ابن‌ابی‌جمهور، محمد بن زین‌الدین (۱۴۰۳)، *عوالی اللئالی العزیزیه فی الاحادیث الدینیّه*، تحقیق مجتبی‌العراقی، ج ۱، قم: مطبعة سیدالشهدا (علیه‌السلام).
- ابن‌اثیر، علی‌بن‌محمد (۱۴۰۸)، *الکامل فی التاریخ*، تحقیق مکتب التراث، ج ۱، بیروت: داراحیاء التراث العربی.
- ابن‌اثیر، علی‌بن‌محمد (۱۹۷۰م)، *اسد الغابه فی معرفة الصحابه*، تحقیق محمد ابراهیم، محمد احمد عاشور و محمود عبدالوهاب فاید، ج ۵ و ۷، قاهره: دارالشعب.
- ابن‌حزم، علی‌بن‌احمد (بی‌تا)، *المحلی*، ج ۳ و ۵، بیروت: دارالفکر.

- ابن خلدون، عبدالرحمن بن محمد (۱۹۹۹م)، *تاریخ ابن خلدون*، ج ۲، بیروت: دارالفکر.
- ابن سعد، محمد (بی‌تا)، *الطبقات الكبرى*، ج ۸، بیروت، دار صادر.
- ابن طیفور، احمد بن ابی‌طاهر، (۱۴۱۳)، *بلاغات النساء*، قم: الشریف الرضی.
- ابن کثیر، اسماعیل بن عمر (۱۴۱۳)، *تفسیر القرآن الکریم*، تحقیق عبدالرحمن المرعشلی، ج ۳، بیروت: دارالمعرفة.
- ابن منظور، محمد بن مکرم (۱۴۰۸)، *معجم لسان العرب*، تحقیق علی شیری، ج ۱۷، بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- ابن هشام، عبدالملک (بی‌تا)، *السيرة النبویة*، تصحیح ابراهیم آبیاری، مصطفی سقا و عبدالحفیظ شلیبی، ج ۱، ۲ و ۴، بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- اصفهانى، ابى الفرج (بی‌تا)، *الاغانى*، ج ۱، ۱۴ و ۱۷، بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- بحترى، ولید بن عبید (۱۴۲۳)، *الحماسه*، تحقیق نبیل طریفی، بیروت: دار صادر.
- بخارى جعفی، محمد بن اسماعیل (۱۴۱۴)، *صحیح بخاری*، ج ۱، ۲ و ۳، بیروت: دار ابن کثیر.
- بستانی، کرم (۱۹۶۴م)، *النساء العربیات*، بیروت: دار صادر.
- حر عاملى، محمد بن حسن (۱۴۰۹)، *وسائل الشیعه الی تحصیل مسائل الشریعه*، ج ۲۰، قم: مؤسسه آل‌البیت (علیهم السلام).
- حلبی، علی بن ابراهیم (۱۴۰۰ق)، *سیره حلبی*، ج ۳، بیروت: دارالمعرفة.
- ذهبی، محمد بن احمد (۱۴۰۷)، *تاریخ الاسلام*، تحقیق عمر عبدالسلام تدمری، ج ۲، بیروت: دارالکتاب العربی.
- شرتونی، سعید (۱۴۱۶)، *اقرب الموارد فی فصیح العربیة و الشوارد*، ج ۱، تهران: منظمة الاوقاف و الشؤون الخیریة.
- شیخ صدوق، محمد بن علی (بی‌تا)، *من لایحضره الفقیه*، تحقیق علی اکبر غفاری، ج ۱، قم: مؤسسه النشر الاسلامی.
- شیخ طوسی، محمد بن حسن (۱۳۶۵)، *تهذیب الاحکام*، ج ۳، تهران: دارالکتب الاسلامیه.
- شیخ طوسی، محمد بن حسن (۱۴۰۰ق)، *النهاية فی مجرد الفقه و الفتاوى*، ج ۸، بیروت: دارالکتاب العربی.
- شیخ مفید (العکبری البغدادی)، محمد بن محمد نعمان (۱۴۱۳)، *احکام النساء*، ج ۱، قم: کنگره جهانی شیخ مفید.
- طبرانی، سلیمان بن احمد (بی‌تا)، *المعجم الكبير*، تحقیق حمدي عبدالمجيد، ج ۱۰، ۱۱، ۱۹ و ۲۴، بیروت: دار احیاء التراث العربی.

بررسی فرآیند توسعه و نهادینه‌سازی مشارکت ... (اکرم برجیان و دیگران) ۳۷

طبرسی، فضل بن حسن (۱۴۱۸)، معجم البیان فی تفسیر القرآن، تحقیق ابراهیم شمس‌الدین، ج ۱، ۴ و ۵، بیروت: دارالکتب العلمیه.

طبری، محمد بن جریر (۱۴۰۳ق)، تاریخ الامم و الملوک، تحقیق ابوالفضل ابراهیم، ج ۲ و ۳، بیروت: روائع التراث العربی.

عسقلانی، ابن حجر احمد بن علی (۱۴۱۲)، الاصابة فی تمییز الصحابة، تحقیق علی محمد بجاوی، ج ۲، ۳ و ۸، بیروت: دارالجبل.

عسقلانی، ابن حجر احمد بن علی (۱۴۱۵)، فتح الباری، ج ۱، بیروت: دارالمعرفه.

علی، جواد (۱۴۲۲)، المفصل فی تاریخ العرب قبل الاسلام، ج ۹، بیروت: دار الساقی.

قشیری نیشابوری، مسلم بن حجاج (۱۳۷۴ق)، صحیح مسلم، ج ۶، بیروت: دار احیاء التراث العربی.

کاشانی، فتح الله (۱۴۲۳)، زیمة التفاسیر، ج ۷، قم: بنیاد معارف اسلامی.

کلینی، محمد بن یعقوب (۱۳۶۳)، الکافی، تحقیق علی اکبر غفاری، ج ۵ و ۷، تهران: دارالکتب الاسلامیه.

مجلسی، محمد باقر (۱۴۰۳)، بحار الانوار، ج ۱۶، ۱۷ و ۴۳، بیروت: دار احیاء التراث العربی.

مدرسی، محمد تقی (۱۴۱۹)، من هدی القرآن، ج ۱۰، تهران، دار محیی الحسین (علیه السلام).

میدانی، احمد بن محمد (۱۴۲۲)، مجمع الامثال، تحقیق جان عبدالله توما، ج ۲، بیروت: دارصادر.

هیثمی، نورالدین (۱۴۰۸)، مجمع الزوائد، ج ۴ و ۵، بیروت: دارالکتب العلمیه.

یعقوبی، احمد بن یعقوب (۱۳۷۳)، تاریخ یعقوبی، ج ۱ و ۲، قم: منشورات الشریف الرضی.

Meyer, J. W. & B. Rowan, (1977), "Institutionalized Organizations: Formal Structure as Myth and Ceremony". *American Journal of Sociology*, NO. 83, 340-363.

Scott, W. R., (1987), "the Adolescence of Institutional Theory". *Administrative Science Quarterly*, NO. 32, 493-511.